

ІВАН КРАВЧЕНКО.

ЯМПІЛЬСЬКИЙ МАЄТОК НАПРИКІНЦІ XVIII ТА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ¹⁾.

Завданням нашої студії ставимо простудіювати економіку та організацію панського хазяйства за часів переходу від фільварку до економії в Ямпільському маєтку на Поділлі, а разом з тим—з'ясувати які зміни в організації панського хазяйства впливали на економічні відносини між населенням цього маєтку та поміщиком.

Питань цих, як і взагалі панського фільваркового господарства в XVIII столітті, до цього часу майже не досліджувано. Нова цікава розвідка О. І. Барановича «Нариси магнатського господарства на півдні Волини у XVIII в.»²⁾ досліджує, правда, фільваркове господарство, але про панську економію і особливо про те, як вона повстала та які організаційні і економічні форми вона набирала, не торкається.

Пробуємо перевести такий дослід переломної доби, на підставі одного маєтку, більш менш типового для східного Поділля.

Джерела для цього дослід дали судові справи, що виникли в наслідок судового процесу про розділ Ямпільського маєтку між кредиторами колишнього власника цього маєтку—магната Прота Потоцького, та встановлення казенної адміністрації. Справа³⁾ «об адміністрації г. Ямполья (прил. книг контрактів и квитариумов)», архів ямпільського повітового суду 1806 р. ст. значок № 3083. Ця справа складалась з 65 справ того-ж суду і мала в собі 12180 листів. Друга справа⁴⁾ «об адміністрації г. Ямполья Ржепковой 1801—1805 р.» Арх. окр. гр. Судової Палати. В першій справі спочатку йде «Список с журнала подольской казенной Палаты от 5 ноября 1838 г.» він передає нам історію всієї справи. Далі в цій справі є господарчі звіти адміністрації з самого початку передачі Ямполья в адміністрацію, цеб-то з 1796 до 1806 р. (рік розділу його між кредиторами), та інвентарі, починаючи з 1795 й кінчаючи 1806 роком. Друга справа є продовження першої й містить в собі прибутково-видаткові документи маєтку.

Так стоїть справа з джерелами для кінця XVIII і початку XIX ст. Що-до джерел пізніших, то ми маємо лише джерела за 20—30-ті роки XIX ст. За ці роки йдуть такі справи: справа⁵⁾ «о поизуитской части г. Ямполья, заключающее в себе торговые листы на отдачу с торгов оброчных статей и другие сведения необходимые к делу об отчете администрации». Арх. Ямпільського пов. суду, № 3040 з 1825 до 1839 р. на 985 листах.

Далі справа⁶⁾ № 3038 за 1827 р. того-ж суду про виморочене право казни на Ямпільський маєток.

¹⁾ За керування роботою висловлюю щирю подяку проф. П. В. Клименкові.

²⁾ Дивись цю розвідку в збірнику «Студії з історії України» т. I, 1926 р., с. 1—90.

³⁾ За описом № 53 збірка Подільського Округ. Суду, рукоп. відділу Всенародної Бібліотеки УАН у Києві.

⁴⁾ № 56 там же.

⁵⁾ № 52 за описом 1923. Рукоп. відділу В. Б. ВУАН.

⁶⁾ Арх. Ямпольск. У. Суда № 3038 за 1827 р. Кам'янецький Окр. Архів.

Справа ¹⁾ й «отчеты администрации г. Ямполья с 1825 по 1832, арх. Ямпольского пов. суда № 3036».

«К № 3040. Книга Ямпольской административной кассы на записку денежного прихода и расхода с 17 июня 1836 г. составленная».

«№ 3040. Приходо-расходные документы с 1835 по 1836 г.».

Справа ²⁾ «сдачи части Ямполья в администрацию князю Четвертинскому, арх. подольск. окр. Суд. Палаты по гражд. отделению, № 3041 на 574 листах».

В цих справах є прибутково-видаткові документи з 1825 до 1839 р., є також касові книжки прибутків і видатків та інші прибуткові і видаткові статті цього маєтку.

Книжка «№ 3040. Книга Ямпольского административного фольварка на записку приходов и расходов хлеба в снопе и зерне, сена, соломы, скота, напиков, хмелю и прочих продуктов от 17 июня 1836 г. составленная».

Ці прибутково-видаткові документи, книги, господарчі звіти адміністраторів маєтку й відповідне до них листування та ухвали судових і ревізійних комісій в справі господарчій є надзвичайно цінні і важливі для вивчення поставленої проблеми. Вони подають нам досить вірну картину цього хазяйства. Воно було добре організоване й до деякої міри навіть поліпшене, не зважаючи на своє ненормальне становище. Але критичне вивчення архівного матеріалу цього маєтку дає нам можливість робити певні висновки.

Інвентарі ми вважаємо за цінні джерела через те, що складала їх не приватно-панська, а урядова адміністрація в присутності представників від місцевого населення (як це зазначають самі-ж інвентарі) «войта кагального і людей промадських», що-року, в травні місяці, і мали своїм завданням визначати господарчий стан маєтку, склад населення та повинності.

Інвентарі та всі господарчі рахунки, звіти надсилали адміністратори до ямпільського повітового суду, який їх затверджував перевіривши раніш на місці через особу комісію, чи через довірених на то осіб.

На жаль увесь цей матеріал не є повний,—тут немає відомостей про засіви на початку XIX ст., немає також відомостей за цей період про кількість душ населення й про його зміни по роках; досить мало відомостей про господарчий стан населення. Трохи повніші відомості за 20—30-ті роки XIX ст. про економічний стан маєтку.

Не зважаючи на уривковистість і неповноту джерела ці дають нам усе-таки досить матеріалу, щоб освітити поставлені завдання.

I.

ГОСПОДАРЧИЙ РОЗВИТОК КРАЮ.

З кінця XVIII і до другої чверті XIX століття.

Остання чверть XVIII ст. відзначається вищим розцвітом торговельного та зародженням промислового капіталізму на Поділлі. Значно підноситься експортна продукція збіжжя під впливом зросту попиту на нього з боку Франції, Англії, Туреччини та інших країн.

Після першого розділу Речи-Посполітої Прусія встановила на всі продукти, що йшли до неї, високі мита.

Головний тодішній міжнародний ринок збуту польської пшениці, Гданськ, пруська тарифна політика робить недоступним для польського панського хазяйства. Подільський поміщик шукає вигідніших для себе ринків збуту і звертає свою увагу на Чорноморсько-Азовські порти. Умови цьому сприяють.

¹⁾ № 55 *ibid.*

²⁾ № 3 за описом 1923 р. Рук. відділу В. Бібл. У. А. Н.

Десятиріччя 80-тих років і майже до останнього розділу Речи-Посполітої дає нам живий образ господарчого розвитку. Приєднавши степову Україну, Росія надала польським купцям право пільгової торгівлі збіжжям на південь до Херсону ¹⁾.

До того ж треба додати, що період з 1784 до 1787 р. був для Польщі, в тому числі й для Правобережної України, спокійний зовні. Сучасники констатують, що на розцвіт торгівлі цього часу вплинуло головним чином заселення південних степів та збагачення панства; край заспокоївся та відпочивав від попередніх заколотів ²⁾.

З часу, коли відкрито Херсонський порт, це торгове пожвавлення починається і в досліджуваному районі.

З того часу тут утворюється ґрунт для ширшого розвитку поміщицького господарства. «Доки Чорне море в своїому виході було закрите, Україна була пустелею — pustynię oznaczala. Щорічно гайдамаки робили перешкоди. За Херсон не було й чути, а тому торгівля продуктами не мала нахилу до сходу: корець жита продавали по 1 злот., а инше збіжжя в такій самій пропорції, або переробляли на горілку. Тепер, коли ця країна разом з Поділлям попадає в кращі умови, збіжжя тримається в кращій ціні ³⁾.

Дідич починає широко провадити вивозну хлібну торгівлю і пристосовувати фільваркове господарство до широкого зовнішнього ринку.

Для характеристики такого становища наведемо таблицю цін з 1782 до 1787 року в досліджуваному районі ⁴⁾.

	1782 р.		1783 р.		1784 р.		1786 р.		1787 р.	
	К о р е ц ь									
	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.
Пшениця . .	—	—	5	—	6	—	10	—	11	15
Жито . . .	1	10	2	—	3	—	6	12	8	25
Ячмінь . . .	—	—	—	—	—	—	3	15	5	13
О в е с . . .	—	—	—	—	—	—	2	12	6	27

З наведеної таблиці видно, що пшениця з 1782 р. до 1787 року підскочила більше, ніж у двічі, з 5 до 11 зл., жито з 1 зл. до 8 зл. Цей зріст цін був чималий і для инших родів збіжжя.

Чорноморська торгівля набирає особливої ваги для панського господарства. В Херсоні заснуються великі торговельні компанії. Вже року 1784 в Херсоні нараховувалось три великі купецькі компанії польського товариства, французька Антуан і К-о, австрійська Фабр і К-о і турецька Фредінг ⁵⁾.

Для місцевого фільваркового господарства особливий інтерес має херсонська компанія польського товариства. Вона повстає року 1782. До складу її входив брат короля польського Михайло Понятовський та декілька десятків пайовиків ⁶⁾. Одним із видатних учасників цієї компанії був магнат Прот Потоцький ⁷⁾ власник великих маєтків в воєводствах Брацлавському і Київ-

¹⁾ Dziennik Handlowy, 1786 г., s. 283.; *Волинский*, Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края. Одесса, 1854 г., стр. 58—59.

²⁾ Dz. Handlowy 1786 г., str. 431—432. Автор тут, очевидно, мав на увазі гайдамацькі рухи.

³⁾ Ibid 1787 г., str. 89.

⁴⁾ Таблиця складена на підставі цін, поданих в Dz. Handlow. за відповідні роки.

⁵⁾ Скальковський, Хронологич. обзор. Истоп. Новороссийского края, т. I, с. 163, Т. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta t. II (1764—1794), str. 119.

⁶⁾ Dz. Handlowy 1746 г., str. 378—79.

⁷⁾ Про Прота Потоцького дивись Т. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794) t. II, str. 155—56; Pamiętniki Ochockiego, II, 142—46. D-r Antoni Opowiadania, 4, 258—68.

ському й найбільший підприємець. Значення Прота Потоцького в діяльності цієї компанії дуже велике: він був фундатором і фінансовим керівником її.

Спочатку організації компанії він вніс готівкою 6 мільйонів злот. польських, склавши таким чином основний фонд компанії, і став на чолі її, як директор.

Року 1784 сойм затвердив цю компанію під назвою «Polskiej Hanblowej Wschodniej Kompanii»¹⁾. З цього часу вона починає розвивати широкі торговельні операції, вся збіжжева торгівля Поділля і майже всього Правобережжя була в її руках,—дрібний купець і небагатий землевласник залежав від неї. Торгівля йшла Дніпром на південь до Херсону й Дністром до Акерману. Спираючись на великий торговельний апарат, ця компанія монополізувала всю торгівлю збіжжям на Правобережній Україні, що призвело до боротьби між подільськими дідичами на соймі в Гродні: «Нащо нам—заявляли виборні від подільських поміщиків—посередництво херсонської компанії, коли ми можемо самостійно відкрити торговий дім, який перш за все дбатиме про інтереси подільських землевласників»²⁾. Подільське воєводство було в найгіршому стані що-до торгівлі з Херсоном з причини віддаленості і відсутності добрих комунікаційних шляхів. Але заснувати другої компанії їм не вдалося, і вся торгівля, як раніш, залишилась у руках тієї компанії.

Цей жвавий торговельний рух захоплює всіх. Року 1784 писали: «Від Винниці й до Богополя тепер розмовляють про торгівлю й промисловість»³⁾, ніби передбачаючи щасливу революцію в українському сільському господарстві. Торгова гарячка охоплює поміщиків, всі поспішають виручений прибуток від продажу збіжжя вложити в товариство Прота Потоцького—Херсонську компанію. «Поміщики Правобережної України зсипали свої врожаї в Херсонські магазини, а капітали, одержані від продажу, вносили до банку Прота Потоцького. Постачальники отримували в Махновці належні їм гроші в строк завчасу призначений. Заїзд Шульца (в Махновці) ледве міг вмістити заїзжих гостей, через те, що староста (П. Потоцького звали старостою Гузовським) попереджував в карти не гуляти в його столиці, поміщики поверталися додому не спорожнивши кешені, задовольнившись видом золота»⁴⁾. З відозв про стан тодішньої експортної торгівлі видно, яка гарячка охоплює південь, коли наслідком її повстає порт, і коли сотні тисяч пудів збіжжя потягнулися до нього. «Продукти»⁵⁾ починають сюди припливати через Прип'ять, Дніпро і Дністр, але хоча-б 20 разів стільки прибуло, могли-б дідичі не боятися найменшої втрати в ціні, через те, що вивіз відділя такий великий, що майже не можна задовольнити потреби чужих держав»⁶⁾.

Подільські поміщики продають у дорогому році свою пшеницю по 5 злот., в Херсоні навіть в часи найурожайніші вони певні продати її в два рази дорожче і також одержати зиск на інших продуктах без великих вкладених витрат⁷⁾.

В зв'язку з таким пожвавленням перед панським хазяйством повстає питання про комунікаційні шляхи.

Сухопутні шляхи до Чорноморсько-Азовських портів були в кепському стані. Північна і Східня Брацлавщина прокладали шлях через степ; зерно доставляли до російського кордону, де його чекали вже «чумацькі мажі». Ціни були постійні, довізники транспорту до Херсону отримували по 3 злот. з шеля⁸⁾. Використовували й подорожчизну.

1) Dz. Handlowy, 1786, 378—79.

2) Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 285.

3) Pamiętnik Polt. 1784 r. str., 736.

4) Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 265.

5) Dz. Handlowy 1786 r., str. 282.

6) ibid, 178y r., tsr. 283.

7) Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 1, 282.

Південно-західня частина Брацлавщини не могла користуватися цим шляхом занадто далеким. Почали думати про поліпшення Дністрового фарватеру. На Дністер звертають увагу подільські поміщики. Вони шукають засобів поліпшити судноплавство по ньому. Подільський дідич Валеріан Дзедушицький робить спробу знайти новий шлях, що веде однаково до контори Прота Потоцького в Херсоні, як і до Царгороду, а тим шляхом власне була навігація по р. Дністрі. Сам В. Дзедушицький так з'ясовує побудки цієї торгівлі: «Торгівля ця і повернення вільного сплаву по Дністрі зацікавлює цілу Польщу, а особливо воеводства Подільське і частину Брацлавського, що лежать над тим же Дністром, тому, що ці воеводства не можуть мати комунікації з Херсоном і портами Криму сухим шляхом через те, що кошти транспортні¹⁾ перевищували продажну ціну на збіжжя.

З метою дослідження сплаву Дністрового В. Дзедушицький р. 1785 робить подорож через Ямпіль на 5 галерах наладованих збіжжям, 2450 корців гарної пшениці, з них 4 галери належали Пр. Потоцькому, а одна—пом. Віляновському. Збіжжя це було продано в Акермані на кораблі турецькі²⁾. Зацікавлена була в навігації по Дністрі і Франція, що була в ті роки споживачем подільської та брацлавської пшениці. Щоб встановити кращі торговельні зносини за дорученням міністра хліборобства Франції, три французьких офіцери під командою подільського поміщика Француза Денасау-Зіген робили точні виміри Дністра і склали карту; робили також спробу придатності судноплавства на цій річці, аж до Чорного моря³⁾.

Дністровський шлях звертає на себе увагу і Прота Потоцького. Він проєктує також випробувати новий водний шлях на Дністрі; для цього Прот Потоцький придбав Ямпіль і заходився тут біля порогів будувати головну пристань для всієї південно-західньої частини Подільського воеводства⁴⁾ і для Брацлавщини. З цього часу Ямпіль стає складочним місцем для товарів, що йшли з Чорного моря. Звідси сплавливали збіжжя до Бендер і Акерману, де чекали кораблі херсонської компанії⁵⁾.

Камеральний опис Поділля⁶⁾ зазначає, що Пр. Потоцький придбав у В. Дзедушицького два великі судна і декільки малих в 1789 р. «на сих судах сплавленим был от Ямполья к Бендерам провіант, из них на большия суда положено было до 6.000 пудов, на малыя же суда бралось не более 500 пудов и оныя обращались в лето безпрепятственно три раза, в четвертый же раз на пути при местечке Гашкове обмерзли».

Широкий розмах збіжжевої торгівлі примушує Прота Потоцького купляти величезні маєтки, будувати там нові підприємства, відкривати фабрики й заводи⁷⁾. Купивши Ямпіль, він збудував там сукновальню, броварню, та посадив виноградний садок. В Махновці відкрив суконну «фабрику», а в степах біля Махновки поселив колоністів Голандців і завів фабрику сирів.

Одночасно він позакладав і інші підприємства «фабрики» капелюхів, укшивал, панчох. Для збуту своїх виробів в містах мав свої торгові склепи. Але в основі фірми була хлібна торгівля.

Для нас тепер цілком ясно, що відзначений зріст вивозу відбився в значній мірі на рільництві і сільському господарстві. Цифри це стверджують. За Корзоном на долю Поділля і інших губернь України в 1785 р. вивозу з Херсону припадало на 3.000.000 злот. польських, рахуючи по 5 злот. за четвер-

¹⁾ Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 1, 289.

²⁾ Вольский, Очерк истории хлеб. торг. Нов. края, с. 48, 49; Dv. Antoni Opowiadania 4, 1, с. 289.

³⁾ Dz. Handlowy, 1786, с. 374—375.

⁴⁾ Dv. Antoni, Opowiad. IV, 1, с. 260.

⁵⁾ Encyklopedja Powszechna, Warsz. t. 20 с. 918.

⁶⁾ Дело Под. губ. нам. правління, 1800 г. № 712 л. 8.

⁷⁾ T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794) с. 261.

ток буде 600.000 четвєрток збіжжя¹⁾). Скільки припадало на долю компанії Прота Потоцького, у нас точних даних немає. Говорили, що цих років оборот компанії становив більш як на пів мільйона злєтих щорічно²⁾), отже б частина всього вивозу.

Крім торгівлі з Західньою Європою через Херсон, провадили ще торгівлю сухопутно з Молдавією, Галичиною, Угорчиною, Німєччиною і Прусією.

До Волощини вивозили пшеницю, ячмінь і инше збіжжя, а звідтіля сюди приставляли сіль, бакалію, пахуче коріння, волоські та турецькі вина і мануфактурні товари.

У Галичину, Угорщину, Німєччину і Прусію гнали звідтіля рогату худобу і свині, вивозили пшеницю, ячмінь, мед, віск, анис і поташ, а ввозили з Угорщини вино, з Галичини—сіль і різні закордонні товари³⁾).

Конкретно в цифрах вивіз з митниць цєкїнівської, могилівської і рашківської рр. 1784, 1785 і 1786⁴⁾) на Волощину становив:

Пшениці корців—3497; жита—1427^{1/2}; ячменю—265^{1/2}; проса—738; вівса—19; насіння конопляного—2119; льону—30480; борошна пшеничного—8098; борошна житнього—42; масла—6007 фалєк; олії—91 бочка; меду—2172 боч.

Найбільше вивозили льону і пшениці та борошна пшеничного. На жаль виділити долю участі Ямполя в цьому вивозі ми не маємо можливості. Знаємо, що центром, де скуповувала торгова контора Прота Потоцького експортні продукти, як у дідичів, так і у селян, було м. Ямпіль⁵⁾).

Що-року вивіз цей збільшувався. Потоцький почав відправляти збіжжя з Херсону на власних кораблях. Так стояла справа з вивізною торгівлею аж до 1788 року. В 1788—1791 роках, у звязку з російсько-турецькою війною, торгові зносини були заборонені і вивіз зменшився, що тяжко відбилося на компанії. В цей час компанія починає розвивати внутрішню торгівлю, бере військові поставки для російської армії. Так року 1789 Прот Потоцький зобов'язався приставити до молдавського кордону 2.000.000 пудів сухарів, що в переводі на жито буде 500.000 корців на суму більше, як на 10 мільйонів польськ. злєтих, а за ним склали контракти великі поміщики „na kilka i kilkanaście tysięcy kamieni“⁶⁾).

Чималі підряди робили й инші поміщики. Провіант для армії йшов головне з Брацлавщини і Подільського воеводства. Продукенти приставляли продане збіжжя до Ямполя на склади Прота Потоцького, звідкіля воно водним шляхом мандрувало до Бендер, де його знову перерадовували на вози⁷⁾).

Але хижацька експлоатація землі та селянина з його реманентом задля експорту при низькій техніці призвела скоро до виснаження землі. Досить було одного, двох неврожайних років, щоб підірвати увесь добробут експортера-підприємця.

Наступив 1788 голодний рік. Не вистачає збіжжя для місцевих потреб, при одночасному попиті як для армії, так і для вивозу.

Панський фільварок не може вже задовольнити потреби так місцеві, як і ринкові.

1788 рік Брацлавщина переживає голод. Помічається вихід населення на Лівобережжя. «Прикордонне населення,—пише тульчинський кореспондент,—

1) T. Korzon, Wewnętrzne Działy Polski za Stanisława Augusta II, 120.

2) Ibid.

3) Дело подольск. губ. Правления по эконом. Отд. № 712 за 1800 р. Топографическое и камеральное описание Подольской губернии, с. 12.

4) Dz. Handlowy. 1787 v, с. 495—496.

5) Костомаров, Последние годы Речи Посполитой с. 132, 133.

6) Dz. Handlowy 1789 с. XI, XII, 557—558.

7) Dz. Antoni I. Opowiadania 4, 1, 301.

покидає місця і втікає на Лівобережжя жебрувати»¹⁾). «Народ злиднений і голодний вже на дорогах силою відбирає від візників хліб; хліб, що стоїть в скиртах, вимолочує ночами, а далі й на садиби будуть нападати»,—з жахом відзначає той самий кореспондент. Всі безупинно кричать: хліба нема, дайте хліба,—писав Подільський поміщик²⁾).

А тим часом компанія Прота Потоцького продовжує розвивати і розширювати свої обороти; вона скуповує хліб і в Поліссі³⁾ і на півдні⁴⁾, що впень підірвало як поміщицьке, а за ним разом і селянське господарство. Характеризуючи вивіз збіжжя Поділля в умовах голоду тульчинський кореспондент відмічає, що причиною голоду немало була жвава торгівля Херсону, «що в нас, правда, за гроші,—забрала рештки хліба й тим викликала дорожнечу. Не знаю тепер, як зуміють за ті-ж самі гроші хліба купити, коли його майже в цілій Україні немає. А коли де-небудь побачити й можна, то не хліб, а мішанина. Недовіз тут значний, панує і походить поперше—з фуражів, подруге—з неврожаїв, а потрете—від поганого управління наших дідичів. Раніше Україна не лякалася голоду, маючи досить старого хліба, але сьогодні ніде не найдеш у запасі ні старого ні нового»⁵⁾). Отже не дивно що швидко вийшли запаси врожайних років. Надмірна торгівля збіжжям за рахунок внутрішніх потреб зовсім підірвала сільське господарство і не тільки поміщицьке, ба й селянське, бо селянин в голодні роки мусів продати робочу худобу, щоб роздобути збіжжя, а цим підривалась технічна база фільварку. Хоч попит і був увесь час, хоч ціни й були високі, але-ж фільварок при такому стані не міг задовольнити вимоги ринку.

Фільваркове господарство переживає господарчу кризу. Сильний удар місцевому господарству нанесло ще банкрутство польської торговельної компанії Прота Потоцького. Року 1793 одночасно збанкрутували всі польські банкіри, як то: Кобрит, Шульц, Матвій, Минкевич, Блянки і Тепер. Загальна сума заборгованости компанії становила 32338420 злот., з яких половина припадала на Тепера, а значна частина другої половини припадала на Прота Потоцького⁶⁾). Це, власне кажучи, були капітали польського шляхетства. З занепадом банкірських контор прийшла в занепад і херсонська компанія, а за нею занепадала і херсонська торгівля. Це діялось як раз за II розділу Польщі, що теж негативно вплинуло на розвиток торгівлі. 1793 року поміщики продавали свої маєтки за безцінок. Банкрутство Пр. Потоцького та інших банкірів тимчасово припинило рух грошового обігу, і в краю настала недостача капіталів. Ціни в цей період катастрофічно падають: р. 1794 корець жита в Ямполі коштував 5 зл., пшениці—8 злот. Становище не змінилося і за наступних років. Хоч з 1797 р. ціни знову трохи підносяться, але 80 роки промайнули безповоротно: в Ямполі ціни ось такі:

	1797	1798	1799
	К о р е ц ь		
пшениця	12 зл.	11 зл.	12 зл.
жито	6 „	6 „	7 „
ячмінь	7 „	6 „	7 „

Ціни не піднімаються і не знижуються, що свідчить про застій в хлібній торгівлі. В ці роки немає ні великих торговельних компаній, ні підприємців, щоб в широкому обсязі провадили торгівлю, як це було раніш. Можна з певні-

¹⁾ Dz. Handlowy, 1788, III, 178.

²⁾ Ibid.

³⁾ Dz. Handlowy 1790, с. 192.

⁴⁾ Записки Феодосія Бродовича.

⁵⁾ Dz. Handlowy 1787, IX, с. 659.

⁶⁾ T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski t. II, с. 271.

стю сказати, що сільське господарство Брацлавщини в останнє десятиріччя XVIII ст. занепадало.

На початку XIX ст. з 1801 і по 1806 р. знову ми маємо піднесення експортної продукції. На Поділлі повстає нове торговельне товариство, під фірмою польської компанії імени Држевецького, Ліпінського і К^о, що починає вести торгівлю з Ліворно. Компанія ця підносила ще раз вище в кредиті і посувала далеко свою торгівлю за кордон¹⁾. 1804 року два добре наладованих кораблі подільської пшениці посувалися цією компанією до Ліворно²⁾.

Подільські поміщики, як зазначає Скальковський, починають приймати участь в цій торгівлі³⁾. Зв'язок з закордонним ринком поширився. Ціни на сільсько-господарські продукти піднялися і зернове господарство знову дає значні вигоди. Ствердженням цього можуть бути такі цифрові дані цін на збіжжя. Та в 1802 році в ямпільському маєтку корець пшениці коштував пересічно 1 карб. 20 к. сер.; то в дальші роки пересічна ціна його рівнялась в 1803 році—1 карб. 50 к., в 1804 р.—1 карб. 51 коп., в 1805 році—4 карб., в 1806 р.—4 карб. 50 к. і корець жита в 1802 р.—75 к., то в 1803 р.—95 коп., 1804 р.—1 карб. 15 к., в 1805—3 карб. 30 коп., а в 1806—3 карб. 60 к. Ціни, якч бачимо, надзвичайно ростуть. В Ямполі був значний торговельний підйом, який виявлявся і в інших частинах Поділля. Поділля в цей період виносить активний торговельний баланс. «Все оные товары (хлеб і худоба) отпускаются и в замен привозятся до несколько миллионов рублей. Но прибуток продуктов, по причине плодородия в Подольской губернии, далеко превосходит сумму получаемых из-за границы товаров. За всеми расходами на внутреннее продовольствие народа, на винокурение и за вывозом знатного количества за границу остается ежегодно у помещиков избыточно хлеба»⁴⁾.

Період з 1806 по 1810 р. був найтяжчий для панського хазяйства. Континентальна блокада зовсім припинила збіжжєву торгівлю. Поміщики всю свою увагу звертають на підряди для російської армії, що була розташована в Подільській губ. під час завойовання Молдавії. В цей час подільські поміщики доставили в магазини розташовані на Поділлі на кордоні Молдавського князівства в 1808 р. борошна 106023 четв., круп 12220 четв., вівса 65000 четв.; 1809 р.—213000 четв., круп 20000 четв., вівса і ячменя 160000 четв. Серед постачальників велику поставку бере на себе і орендар Ямполья Матвій Добржанський, який за 1808 р. одержав від казни за провіянт і фураж 9101 карб. 61 к. сребр.⁵⁾ Для того часу сума ця досить значна.

Після Наполеоновських воєн експортна продукція значно піднімається. В 1813 р. військова небезпека пройшла. Із Правобережної України одержані були сприятливі відомості про підвоз пшениці. Знову було дано дозвіл наладовувати пароплави в Одесі, що приходили за збіжжям⁶⁾.

Дністровський шлях знову оживає. В ці роки, не зважаючи на поліпшення умов сільського господарства в Західній Європі та встановлення охоронного мита на привозне збіжжя, експорт збіжжя України з кожним роком росте. Особливої ваги він набирає в роки неврожайні в Західній Європі 1817—1818 р. Панське хазяйство всі свої сили направляє на продукування пшениці, на збільшення засівної площі. «Хлебопашество в Подольской губ.,— підмітив Рудницький в Стат. и топогр. опис. Подольской губ. за 1819 г.,— весьма выгодно, из коего не только знатное число разного хлеба вывозится

¹⁾ *Dr. Antoni I., Opowiadania, IV, 1, 274.*

²⁾ *Ibid.*

³⁾ *Скальковський, История хлебной торг. в Новорос. крае, с. 317.*

⁴⁾ Діло подільськ. губ. Правл. за 1800 р. № 712. л. 12.

⁵⁾ Книга под. каз. Палаты на записку контрактів заклоч. в 1808, 1809, 1810, 1811 р. на поставку и перевозку продовольствия Молдавской армии. Фонд подільської каз. Палати без №. Кам'янецький Округ. Архів.

⁶⁾ *Вольский, Очерк истории хлебной торг. в Нов. Кр., с. 79.*

за границю, вариться много пива и высиживается довольно горячего вина, излишество коего равномерно отвозится за границу, но еще помещики на случай недорода по гумнах и в скирдах оставляют для себя большое количество».

В 20—30-тих роках засіви в Ямпільському повіті збільшилися майже вдвічі. В 1812 р.¹⁾ засіяно було пшениці 11701 четверток, в 1820 р. було 12701 четв., а в 1832 р. дійшло до 23445 четверток; жито було засіяно в 1812 р. 17114 четв., в 1820 р. 18114 четв.²⁾

Таке збільшення засівів і то головне пшениці за рахунок скорочення засіву жита наткнулося на перешкоди на зовнішнім ринкові. Ціни на закордонному ринкові катастрофічно пали. Англія встановлює високі мита. «Після 1816 і 1817 років пам'ятних ростом цін на зерно стався торговий переворот, що був тяжким, як для спекулянтів дуже сміливих, так і для продуцентів дуже довірливих»³⁾.

Дійсно ціни катастрофічно падають. Ось таблиця цін по м. Ямполь, що стверджує наше положення.

Ч е т в е р т о к .

	1811 р.		1817 р.		1819 р.		1820 р.		1828 р.		1834 р.		1835 р.	
	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.
Пшениця	12	12	13	—	—	—	—	—	11	—	17	—	7	—
Жито	10	30	—	—	7	—	6	75	5	75	15	—	4	25
Ячмень	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	17	5	56
Гречка	—	—	13	50	—	—	—	—	11	50	—	—	—	—
Овес	8	—	7	—	—	—	3	59	4	50	—	—	—	—

Ціни, як бачимо з таблиці, до 1817 р. йшли вгору, а весь період 20—30-тих років, за виключенням 1834 року (недороду) вони знижуються. На зниження цін в цьому районі впливали і комунікаційні шляхи, які ще в ті часи були в логаному стані. Питання, про логані торговельні шляхи на Поділлі, гостро вставало перед підприємцями. В цьому відношенні, ще в 1823 р. на дворянському зібранні виникає думка про утворення компанії для прокладання каналу на р. Дністрі⁴⁾. Річка Дністер і в ці часи не займає ще значення в торговому відношенні.

Подано було проекта, але до работ не приступлено. Питанням про пароплавання на Дністрі були зацікавлені і пани галицькі. Австрійський уряд робив також спроби заснувати судоплавання по верхній частині Дністра. До жванецької пристани приходили вже човни, наповнені галицькою сіллю. Судоплаванням цієї річки зацікавилась і Англія, головний споживач подільської пшениці. Одне з лондонських товариств навіть проектувало очистити рух цієї річки до с. Косниць Ямпільського повіту⁵⁾. З цих проектів в ті часи нічого не вийшло і судоплавання по Дністру наступає лише в 40—50-тих роках. Поміщикам доводилось звертатися до сухопутної приставки.

Транспортування збіжжя на волах дорого коштувало і могло окупитися лише при високих цінах на збіжжя. З Ямполь до Одеси рахується 400 верстов, куди за приставку збіжжя в 1828 р.⁶⁾ за одну чверть платили 5 карб. 25 к., в 1835 р. 5 карб., в 1836 р. 4 карб., тоді як ціна⁷⁾ на пшеницю в Одесі

¹⁾ Дело Под. губ. Черт. № 253 за 1819 г. л. 9.

²⁾ Марчинский Statysfyka губ. Podolskiej t. III tab. III.

³⁾ Журнал Мин. Гос. Имущ. 1847, 23, IV, 13.

⁴⁾ Материалы для народного продовольствия т. III. Журн. Мин. Гос. Им. 1843, VIII, сс. 61, 62.

⁵⁾ Журнал Министер. Внутр. Дел, 1836, XXII, X, 181.

⁶⁾ Діло под. казен. Палати по описі № 428 за 1828 р., що перехов. в Центр. Істор. Архіві старих актів.

⁷⁾ Ж. М. В. Д. 1854, IV, 46, 47.

стояла на чверток з 1814 по 1818 р. 8 карб. 63 к. сер.; з 1819 по 1824 р. 6 карб. 7 коп.; з 1825 по 1829 р. 3 карб. 80 коп.; з 1830 по 1832 р. 4 карб. 83 коп.

Доставка забирала риночну вартість збіжжя. Вираховано, що нормальна продажна ціна на внутрішніх ринках одеського району збіжжевої торгівлі без приставки в Одесу в 20—30-тих роках повинна була виносити 5 карб. сер. за чверток «ниже сего всегда для земледельца потеря»¹⁾. Дорожнеча транспорту рішуче обезцінювала збіжжя. За таких умов панське господарство в ямпільському районі, що розраховувало своє виробництво на широкий ринок, замикається в тісних рамках місцевого збуту, обслуговування внутрішнього ринку міста і збуту на гуральні, броварні і інші промислові заклади; «вывоз пшеницы столь незначителен—каже Марчинский—что некоторые помещики употребляют ее на винокурение»²⁾. Як це відбивалося в окремих місцях, показує кількість проданого збіжжя купцям євреям ямпільського маєтку по роках.

	1827		1829		1830		1831		1834		1835		1836		1837	
	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.
Пшениці	100	—	100	—	100	—	—	—	—	—	367	—	307	—	224	—
Жита	—	—	—	—	—	—	300	—	228	—	—	—	372	—	402	—
Ячменю	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	209	—
Гречки	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	76	10

Кількість проданого дуже незначна на протязі всіх 10 років. Економічний розвиток цього маєтку дасть нам глибше зрозуміння переломової доби в історії панського господарства на Поділлі, що припадає на кінець XVIII і перше десятиріччя XIX століття.

II.

МАЄТКОВЕ (ПАНСЬКЕ) ГОСПОДАРСТВО.

Нарис історії Ямполя.

Ямпіль лежить на лівому березі Дністра на рівній місцевості, з півночі і сходу закритій високими горами. Тут знаходиться один з найкращих бродів через Дністер. Ямпіль з давніх давен мав важливе торговельне значення і часто підпадав спустошенню від Татар, що йшли в Подолію Волюським шляхом³⁾.

Відомостів про час і обставини, при яких збудовано Ямпіль, як і попередню історію його ми не маємо. Він існував вже в XVI ст. і рахувався досить значним торговельним пунктом. В кінці XVI і початку XVII ст. належав магнатам Замойським⁴⁾, які збудували тут замок.

В 1593 році під Ямполем іде бій під приводом козацького гетьмана Косинського і один з його полковників Іван Лобода потерпів тут поразку.

За часів Хмельниччини Ямпіль разом зі всім Придністровським краєм зробився ареною козацьких воєн, а по Зборовській умові був прирахований до Гетьманщини і призначений прикордонним місцем між Гетьманщиною і Молдавією⁵⁾.

¹⁾ Журнал Мин. В. Д. 1854, IV, 47.

²⁾ Марчинский, Свед. о Подол. губ., Журнал Мин. Внутр. Дел, 1836 ч. XXII, X, 181.

³⁾ Онацкий, Подолия, Киев 1913 г. с. 47.

⁴⁾ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa 1882 с. 394.

⁵⁾ Бантыш-Каменский, История Малой России, I, с. 234. Соловьев, История России, т. X. с. 256, 433.

1649 року Ямпіль був в лічбі міст, де дозволено було по Зборовській умові вписуватися в козаки, як з шляхетських маєтків, так і з королівських маєтків по правий бік Дніпра, починаючи з м. Димера, Винниці, Брацлава, а від Брацлава до Ямпіля по Дністру¹⁾. Але незабаром Польща порушує цю умову і починає знову неприязні дії.

На весні 1651 р. на Ямпіль напав брацлавський воєвода С. Ланцкоронський, де його тоді не чекали і готовилися до ярмарку. Зі всіх кінців Поділля і Молдавії з'їхалися купці в Ямпіль на ярмарок; тут були Валахи, Угорці, Греки і інші. На світанку, коли більша частина людности ще спала, Поляки напали на місто, страшенно погромили, пограбували його, забрали всі товари і коли вже нічого було брати, то підпалили місто з різних боків і почали нищити людность. За відомостями сучасників Поляки не залишили тут ні одної живої душі²⁾.

Після погрому Лянцкоронського Ямпіль занепав, запустів і став незначним селом. Відомості про його зникають до другої половини XVIII ст. Ямпіль р. 1775 належав Орловським і нараховував ледве 118 будинків³⁾.

В 80-тих роках XVIII ст. містечко Ямпіль купив великий магнат фінансист Прот Потоцький, який розвив тут господарчу свою діяльність. Він устаткував тут склади, карантин, митну комору, побудував тут кам'яні будинки, завів виноградник, утворив тут центральний осередок великого ключа. Після збанкрутування Прота Потоцького 1796 року Ямпіль переходить у власність казни і кредиторів Прота Потоцького, що вкладали капітали в його підприємство.

В адміністративному відношенні Ямпіль з приєднанням Поділля до Росії становиться з 1796 року повітовим містом і входить до складу Брацлавського намісництва⁴⁾, а р. 1797 входить до складу Подільської губернії⁵⁾. 1798 року повітовий центр Ямпіля переноситься в Цекинку⁶⁾, володільське містечко, а Ямпіль знову залишається містечком.

Після того, як це містечко було затоплено Дністром 1804 р. повітові установи були знову перенесені в Ямпіль⁷⁾ і з того часу Ямпіль залишився повітовим містом.

Кредитори і організація управління.

1793 року для ліквідації боргів Прота Потоцького та його компанії було утворено в Махновці комісію, завданням якої було підрахувати всі борги Потоцького, зробити опис і оцінку його маєткам, та розмістити ці борги. З моменту заснування махновецької комісії всі маєтки П. Потоцького перейшли до комісії. На протязі 1793—1795 року іде з'ясування заборгованости; на цей час махновецька комісія по всіх маєтках призначає своїх адміністраторів; збирає прибутки; розпродує за безцінок майно та прилучає виручені суми до генеральної маси боргу. Передачу Ямпіля кредиторам махновецька комісія відтягає і лише 1795 року Ямпіль оголошується власністю казни і кредиторів. Того-ж самого року адміністратор маєтку Концевич склав інвентар, зробив опис і оцінку маєтку, що його і затвердила махновецька комісія. Цей

¹⁾ Грушевский, Хмельниччина в розцвіті, 1648—1650, Історії України—т. VIII, ч. III, Київ—Відень 1922 с. 215.

²⁾ Костомаров, Богдан Хмельницький II гл. 3. Сборник летописей, изданных Ком. для разбора древ. акт. Киев 1888, с. 11.

³⁾ Bałiński, Staroz. Polska t. II, 1348, 1349.

⁴⁾ Полное Собр. Зак. 1796 г. № 17702 і 1811.

⁵⁾ Батюшков, Подолия, примеч. с. 17.

⁶⁾ П. С. З. 1798 т. XXV № 18349.

⁷⁾ П. С. З. 1804 № 21404.

опис дає нам певне уявлення про тодішній стан маєтку. На високій скелі, над Дністром стоїть «резиденція-замок называемый с двумя официнами, ледовнею и другими постройками, с огородом немецким оцененный в 14.000 злот.».¹⁾ З будівель, що належали до замка, тут знаходиться «резиденція писарська» оцінена в 700 злот.; «резиденція ревізорська» оцінена в 500 злот.; крім того належить маєтку «хоромные строения и гостинные дома» оцінені в 70197 злот. та «австерія й карантин» 10740 злот.; був тут «хлебный магазин», оцінений в 14429 злот. В гостинному ряду міста було сім мурованих лавок з оцінкою 32725 злот., дворки муровані та інші будівлі. До маєтку належало землі всієї рілнничої, сінокосної і садибної 195 влок, із них 73 влоки були в користуванні селян, а решта здавалась в оренду і експлуатувалась самим адміністратором. Крім господарчих будівель та землі, маєтку ще належав виноградний садок, що його оцінено було в 36000 злот. та броварня А взагалі ямпільський маєток зо всім майном, землями, будинками оцінено на суму 801315 злот. По тому ж інвентарю вираховано було річного прибутку тільки 28017 злот. 26 грош., який прибуток міг задовольнити лише 5% від капітала 560,356 злот. 20 грош. Решта суми—240959 злот. 3¹/₂ грош. вирахована комісією за ріжні економічні будівлі та за різне економічне майно. Вся оціночна сума розміщена між казною і приватними кредиторами. На долю казни припадала половина цього боргу, що складав поїезуїтські капітали, які раніш належали краківській академії, а друга половина приватним кредиторам. Ось список кредиторам, що розміщені на Ямполі¹⁾:

Російськ. казні був. борг Краківської Академії	400.000	злот.	
Графу Станіславу Мнішку	105.179	"	13 гр.
Ловчому коронному Онуфрію Орловському	25.908	"	25 "
Вдові Фелікса Ржепко	62.214	"	18 "
Стольнику винницькому Миколі Ярошинському	51.820	"	5 "
Шляхтичу Войцеху Ясінському	42.871	"	— "
Франціскові Стрельківському	18.236	"	6 "
Шляхтичу Станіславу Витковському	16.943	"	— "
Гнату Чарномському	16.759	"	— "
Антону Пиньковському	48.601	"	— "
Графу Івану Биковському	12.783	"	9 "
Приватних боргів:	401.316	злот.	16 гр.
А разом:	801.316	"	16 "

Розміщено було самі тільки капітали—махновецька комісія розміщаючи борги Потоцького, як казенні, так і приватні на маєтку в Ямполі ухвалила, що «проценты с 1793 по 1796 г. подвергаются потере по недостаточности имения должникам».

Претенсії, що їх було пред'явлено на Ямпіль, не всіх кредиторів задовольняли. Капіталу, що не вмiшався вже на Ямполі було ще 112,676 злот. і згідно з складеною між всіма кредиторами Потоцького добровільною умовою, яка взаємно трома урядами російським, польським і австрійським затверджена, зобов'язані, ті, хто був уколькокований на Ямполі, обов'язувався нести на користь тих, які зовсім не получили певного відрахування.

Кредитори ямпільські своїм соціальним складом належали до середніх та дрібних дідичів і посесорів, що мали свої незначні капітали і вкладали їх в товариство П. Потоцького під заклад землі. 1796 року махновецька комісія запропонувала кожному з кредиторів вступити в колюкацієні володіння, але ніхто з кредиторів не з'явився, махновецька комісія призначає на «удельного» адміністратора шляхтича Концевича, що й управляв маєтком до 2 серпня 1796 р. Цей «удельный» адміністратор був призначений під впливом ще Прота Потоцького і, як зазначає окремих лист Прота Потоцького до

¹⁾ Рукоп. відділ Всеукр. Бібл. УАН, арх. справа Ямп. пов. суда № 53, л. 209.

Концевича, йому доручалося «выручить с реманента деньги или что либо с продуктов, чтобы не поступило это под колюкацию». Надалі також фактичного розділу не наступило й теж призначається адміністрація. Так з 2 серпня 1796 р. призначено за адміністратора стольника Ярошинського, який керував по 7 травня 1797 р. Після того ямпільський повітовий Суд передає Ямпіль в тимчасове користування п'ятьох кредиторів: Станіслава Мнішка, Миколи Ярошинського, Франца Стржалковського, Станіслава Витковського і Маріяни Ржепкової, а ними було призначено за економа Йосифа Ужевського, в управлінні якого Ямпіль знаходився по 2 серпня 1798 р. Казна будучи зацікавлена в поверненні боргу, зобов'язала кредиторів давати звіт казні через ямпільський повітовий Суд. Не зважаючи на це кредитори за весь час свого управління ніякого звіту не давали, і в казну накопичилась велика сума боргу, через що повітовий земський Суд взяв Ямпіль в серпні місяці 1798 р. в секрет і призначив свого адміністратора Йосипа Ужевського, зобов'язавши його також вносити всі прибутки в повітову скарбницю. З цього часу і запроваджується казенна адміністрація. Ужевський теж не виконував покладених зобов'язань, а тому його усунуто. 11 січня 1801 р. Ямпіль передається в управління Маріяни Ржепкової, яка адмініструвала до червня 1806 р. Між адміністраторами, як бачимо були переважно кредитори: Ржепкова, Витковський, Ярошинський, які на маєток дивились, як на свою власність і відповідно з цим так і розпоряджались. Управління господарством йшло кепсько. Населення і особливо селянство експлуатували немилосердно. Майно розкрадалося, прибутки своєчасно не здавали в скарбницю. Ось характерна ілюстрація господарчої діяльності Ужевського, що подає казенна палата: «Ужевский не старался о пользе и приращении доходов казны и кредитором и наблюдая только свой интерес, наделал разорения на крестьянах на весьма значительную сумму, даже из доходов экономии употребил в свою пользу 10000 злот.».

А ось характерна ілюстрація діяльності Ржепкової: «Ржепкова разоряла и разгоняла людей», за словами комісара Богуславського. Недарма казенна палата відзначала, що «когда Ямполь сдан был после Ужевского, Ржепковой было дохода 15000 злот., а ныне получается до 20000 злот. и более», а гражданська Палата «проверив отчеты находит, что из всех лиц управляющих ямпольским имением Ржепкова наиболее содействовала управлению своим к общей пользе казны и частных кредитором». Губерніяльний стряпчий «отдавая справедливость Ржепковой за хорошее управление Ямполем» просив повітовий Суд, — «не требовать от нее отчета за употребление некоторой части ямпольских грунтов, коих она употребляла в свою пользу»¹⁾. Але й підприємництво Ржепкової і збільшення прибутків руйнувало селянство і відбивалося на економічному добробуті населення м. Ямпіля. На безгосподарність і зловживання скаржаться й кредитори, в наслідок чого казна через слідчі і ревізійні комісії зробила нараховання на Концевича 14000 злот., на Ульницького—8204 злот. 5¹/₂ грош., на Ужевського—8641 злот. 14¹/₂ грош., на Ярошинського—16952 злот. 15 гр. Тримати маєток таким чином ні кредиторам ні казні було некорисно. 1806 р. маєток цей було роздроблено на 11 частин²⁾ між кредиторами і кожний з них одержав частину маєтку відповідно до свого капіталу. Так на частку казенну виділено 78 семейств селянських, євреїв 117 домів, шляхтичей 11 домів, Греків 3 дома, а разом 198 семейств, які поступили, як зазначають архівні документи, «в ведомство Комиссии о училищных фундашах по губ. Вольнской, Подольской и Киевской»; на долю Мнішка припало 30 селянських семейств, 2 шляхетських сем'ї, а разом 32 сем'ї; на долю М. Ржепкової з 19 сем.: 18 сел. і 1 шлях.; на Ярошинського з 17 семейств: 15 селянських і 2 шляхетських; на Ясинського з 15 семейств: 12 селянських

¹⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справ. Ямп. Суду № 58.

²⁾ Рук. відд. Всен. бібл. УАН арх. справ. Ямп. пов. Суду № 53 інвентар 1806 р.

і 3 шляхетських; на Орловського 11 семейств селянських; на Стемалковського 7 семей селянських; на Витковського—6 семей селянських; на Чарновського 5 семей; на Лепчинського 5 семей селянських, на Пеньковського 15 семей селянських. Крім обчислення інвентарського прибутку з зазначених семей на кожна долю припадали ще різні господарчі будівлі і земля. З числа кредиторів, Мнішка, Орловський, Ярошинський, Стржалковський, Лепчинський, Пеньковський і Витковський 1808 р. переуступили свої частини Матвію Добржанському¹⁾. В тому ж році в травні місяці шкільна комісія і свою частину маєтку здала тому ж Добржанському в постійну оренту за плату 20000 злот., щорічно, або 3000 карб. сер.²⁾, в управлінні якого маєток і був по 1825 рік, а з цього часу він знову попадає в казенний секвестр за борги едукатійні. Маєтком починає завідувати дворянська опека, яка і призначає свою адміністрацію. З 1825 р. по 1826 р. управлєв Ямполем Фелікс Витковський, а з 1826 р. кн. Леопольд Четвертинський. Адміністрація сама не управлєла маєтком, а призначала управителів та економів. Тут був цілий штат службовців. Себ-то справа була організована також як і в інших приватно-панських маєтках того часу. Особливо цей штат став поширюватися в 20—30-тих роках XIX ст., коли пильніше стали провадити хазяйство. Постійний штат службовців економії в 20—30-тих роках був такий: економ—1, він віддав всім хазяйством маєтку; писар—1 для рахівництва; досмотрщик—1 для грошових зборів і до огляду за виноградним садом; гуменний і присяжний—1 для догляду збіжжя, худоби робочої та реманента; ланових—2 для догляду за посівом і сінокосом; осаул—1 для висилки кріпаків на панщину, парубків—4 «к четырем плугам для пахания земли»; садовників—2; огородників—3 до виноградного саду; броварний майстер і бондар до бровару, сторожа—4 для догляду за будинками, і десятських—4 для міської поліції. Крім того давались ще до «питейной аренды» стражників—3, і пахолка—1. Умови, на яких служили службовці і офіціалісти були такі: економ одержував на рік в орентарію 82 корці різного збіжжя, негодованого кабана, 1 саж. сіна і грішми 37 карб. 50 коп. серебром; економічний писар одержував збіжжя різного гатунку 50 корців, $\frac{1}{2}$ сажня сіна, 2 спусти горілки, 2 бочки пива, 2 пуда солі і грішми 45 карб. сереб. Обов'язки економа і писаря виконували шляхтичі і тому їм крім плати натурою на прохарчування платились ще грішми. На таких же умовах працювали десятські і стражники при міській поліції, які теж були шляхтичі, або з «вольноживущих» селян. Одержували десятські в орентарію збіжжя по 11 корців і грішми утримання по 15 карб. серебром кожний, стражники в орентарію по 10 корців і утримання грішми по 5 карбованців серебром.

Що до нижчих посад офіціалістів, то вони заміщалися кріпаками. Сем'ї їх за це звільнялися від панщини і земля їх оброблялася економічними плугами, платні вони не отримували, а видавалося їм харч і одєжу. В справі на цей предмет є такі вказівки: «поелику показанные в сем регистре к прислуге некоторые лица не есть вольнонаемные, а крестьяне кои суть свободные от панщины и пользуются годовым обработанным от економии грунтом, а потому жалования им кроме на продовольствие хлеба и одєяния не полагається». Власне кажучи це тіж самі «місячники», яких ми бачимо і на Лівобережжі. Гуменному, осаулу і лановому полагалось всякому збіжжя по 11 корців, $\frac{1}{6}$ штука полотна, 1 кожух, 1 зимні штани, 1 свитка, 1 шапка, одні нові чоботи, 1 пришитки, 1 постолі; парубкам 3, їм всім—як зазначає табель, збіжжя 27 корців 16 гарців, полотна $\frac{2}{5}$ штуки, 3 кожухи, 3 зимніх штанів, 3 свитки, 3 шапки, 3 нових пари чобіт, 3 пришиток, 3 пари постолів; сторожам і огородникам всякому полагалось по 11 корців збіжжя по $\frac{1}{5}$ штуки полотна, по 1 ко-

¹⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справ. Ямп. пов. Суду № 52 кл. 38.

²⁾ Пол. Собр. Зак. 1889 р., 14 сєнтября № 23835.

жуху, 1 штани, по 1 свитці, 1 шляпи, 1 пари чобіт, 1 пари пришиток, 1 пари постолів. Всім офіціалістам одяжа видавалася на 2 роки, а чоботи на 1 рік. Коли новий адміністратор Четвертинський став пильніше провадити хазяйство і бувши зацікавленим в продуктивності праці кріпака, він став вводити плату і для офіціалістів кріпаків. З приводу цього слідча комісія, що її було призначено від дворянської опеки, вимагала пояснення: «на каком основании гуненному, лановим осаулам и прочим служителям производилась оплата и отпускалась ординария, когда они инвентарем от грунтовых повинностей освобождены». На що Четвертинський відповів, що хоч адміністрація «обязана, согласно инструкции опеки давать служителям одяжение и ординарию, но было бы обидно для крестьянина дабы он за одну только барщину был в услугах, когда такую обрабатывают летом три дня, а зимою два дня в неделю». Невжитність кріпацької праці для дворових службовців визнавала навіть і адміністрація маєтку.

Панська економія.

При попиті, що сильно розвивався, на збіжжя фільварок в кінці XVIII ст. не міг вже задовольняти вимоги ринку, мусив уступити місце більш придатній для цього організації панського хазяйства, яка могла б в масовій кількості продукувати сільсько-господарські продукти так на зовнішній, як і на внутрішній ринку. Такою й була нова господарча організація—панська економія. Пан вкладає капітал для поліпшення техніки, заведення власного реманенту, робочої худоби, плугів, машин і використання найманої праці, як додаткової до основної кріпацької праці. Панська економія дбає про утворення підприємств на місці для переробки сільсько-господарських продуктів. Вкладає більше капітала в продукцію. Економія витискає фільварок ще й в силу того, що вона є економічно більш продукційна, технічно досконала та вигідна організація панського господарства. Перехід цей від фільварка до економії в ямпільському маєтку наступив не зразу. За інвентарем 1795 року з площі землі, що залишилась для панського двору 105 влок, 10 моргів із загальної кількості 195 влок, всієї землі здавано в оренду 48 влок, 18 морг. 150 прентів, або 45% панської площі; залишалось в розпорядженні фільварка 52 влок, 11 морг., 150 прентів, або 55%. Ця земля здавалась під випас худоби та засів адміністрації; але розмір засіва був незначний. В роки занепаду збіжжевої торгівлі, фільварок засіває лише на власні потреби. Так адміністратор Ужевський в своєму поясненні перед земським судом відносно вживаної ним ораної землі, каже: «1798 году я имел на зиму перелога 30 дней, на ярину выорано 18 дней, в 1799 году те же самые поля употреблял, а всего составляло 96 дней. Сена я сделал по найму на ямпольских грунтах две сажени в 1799 году, а в 1798 г. ничего не было через засуху, которая всего лишила в те годы, даже и зерна не возвратилось с засевова, не считая обработкой поля, содержания скота и рабочих людей»¹⁾.

Оброблялась земля тільки панцизняною працею селянина та його реманентом і тому в ці роки фільварок ще не має ні свого власного знаряддя, ні робочої худоби. Інвентарі та докладний опис реманенту не зазначають ні робочої худоби, ні плугів, є лише «два воза конських, один воловий и одно ярмо»²⁾. Це стверджується і свідками перед ямпільським земським повітовим Судом. Так, один із свідків, селянин Олекса Бондар, засвідчив, що 1798 та 1799 роках «никакой хозяйственной экономики около обрабатывания земли и уборки сена ямпольский фольварок не удерживал и никаких skarбовых плугов не имеет». Це ствердили й інші свідки. Так було в перші роки зане-

¹⁾ Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН арх. спр. Ямп. пов. Суду № 53, л. 450.

²⁾ Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН; фонд. под. каз. Палати № 53, л. 1072.

паду цього хазяйства й як тільки з'явилися інші економічні умови — зріст експорту, міняє своє обличчя й панське хазяйство Ямполя. Воно пристосовується до нових вимог риночної кон'юнктури, та починає їх використовувати.

Сприятлива риночна кон'юнктура на початку XIX ст., успіхи збіжжевої торгівлі викликають у поміщика жаду до збільшення зернової продукції, а збільшити зернову продукцію в ямпільському маєтку можливо було поліпшенням хазяйства, що в свою чергу вимагало вжити угноєння, та заведення власного реманенту й поширення площі засіву; останнє можливо при наявності такого земельного фонду, або відбирання землі у селян, і зменшення орендного фонду. З 1802 року адміністраторка Ржепкова перестає вже здавати в оренду скарбову землю й прилучає її до своєї запашки. Орендарі Витковський та Бохенський скаржаться в слідчій комісії на те, що Ржепкова відібрала в них орендну землю, а року 1801 орендний фонд скоротився до 7 влок з 48 влок 18 моргів 1795 року. В той же час площа запашки адміністраторкою збільшується з 96 шнур. 1799 року на 50 влок 1 морг. 150 прент. 1806 року.

Разом з тим іде процес що до обезземелювання селянства та підзагарбання з боку поміщика в них орної землі.

З великого матеріалу, що знайдено в архіві, наведу деякі уривки, що яскраво освітлюють цей процес. 1802 року до ямпільського зем. Суду вступила скарга від губерніяльного стряпчого й кредиторів на те, що Ржепкова «причиняет крестьянам разные обиды побоями, отнятие обрабатываемой земли и употреблением оной в свою пользу, излишними вещественными поборами и работами противу инвентаря»¹⁾. «Домостроительная экспедиция», що робила розслід на місці, дійсно встановила, що Ржепкова відібрала землю в Івана Чорного сінокосу на 30 коп., Антона Гриваса сінокосу на 3 косарі; Осипа Вінарчука сінокоса на 30 коп і пахотного поля на 5 днів; Касіяна Анатієва орної землі на 5 днів; Ефрема Гитмана орної землі на 2 дні; Андрія Побережника ріллі на 5 днів і сінокоса на 6 косарів та Івана Дудника на 3 дні поля. Таку ж картину з відбиранням землі експедиція встановила й в слободі Подгурській адміністратором Витковським, теж саме зафіксувала експедиція й на Дзиговому-Броді, що біля Ямполя. Отже відбирання землі поміщиками у селян в Ямпільському районі можна вважати за явище дуже поширене.

Про причини відбирання землі у селян Ржепкова показала, що відібрала землю «у тех, кто не уплатил повинностей и у тех, кто много имеет и что им столько не следует». Відбирання йшло в більшості у піших, почварних і потрійних. Історія з відбиранням землі повторювалась що року й скарги не вгавали. 1804 року в слідчій комісії селяни показали, що Ржепкова «отнимала у поддатных перелого и скашивала поля, на коих была гречиха, просо и другие с'ораны и засеяны в пользу для той же на несколько десятков дней с обидою и ущербом для поддатных через подряды». Таким чином, як бачимо причина через що відбиралась земля у селян уже в цій скарзі ясно виступає. На превеликий жаль в нас немає відомостей про кількість продукovanого Ржепковою збіжжя. Є лише поклик на те, що Ржепкова 1803 року «по причине подряда своего не позволяла молоть ржи, ни ярового хлеба, только одну пшеницу». Є також вказівка на те, що Ржепкова скуповує збіжжя й у селян. Селяни скаржаться в слідчій комісії року 1802, що Ржепкова «поместила хлеб крестьянский в своем гумне под предлогом торгового уговора, но не давши им на счет оногo ни одной копейки, вымолотила и для своих подрядов забрала». А в описові маєтку Ржепкової зробленого 5 жовтня 1803 р. «домостроительною экспедициею» знайдено: «пшеницы кошенной — стог 70 локтей, жита кошенного 1 скирда мерою 23 локтя, ярового хлеба пшеницы

¹⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН арх. справа Ямп. пов. суду № 53, л. 1632, 1633.

арнаутки стожок 25 локтей, ячменя пополам с овсом скирда 20 локтей, овса 2 стога, в 1-м 22, а в 2-м 34 локтя, гречихи 2 стожка в 1-м 16, а в 2-м 8 локтей, гороху 2 копы, сена скирда в 7 саж., пшеницы скирда в длину 10 локтей, пшеницы кошен. скирда 26 локтей, жита скирда 37 локтей, жита кошенного скирда в длину 17 локтей, пшеницы арнаутки скирда 46 локтей, пшеницы скирда 26 локтей, ячменя стог 20 локтей, гречихи стожок 32 локтя, проса стог 32 локтя».

Таким чином, не маючи точних відомостей про продукцію за цей період все-ж таки можна вважати, що в продукції переважає торговельне збіжжя—пшениця, яка сіялась з промисловою метою, не вважаючи на віддаленість від портового ринку збуту, Одеси, 400 з лишком верст.

Збільшення хлібної продукції вимагало від поміщика більш інтенсивніше експлуатувати землю. Ржепкова заводить власний реманент, кращі знаряддя й кращу худобу за селянську. Так, року 1803 у Ржепкової нараховується вже 18 волів плугових, худоби рогатої 12 шт., корів з телятами—5, жеребців—2. Робиться краща обробка землі, вона добре розроблялась панськими плугами й залізними боронами. Ржепкова звертає увагу й на сільсько-господарську промисловість—виноградарство; так року 1803 вона знову завела ще 2.000 кущів винограду, вживає також угноєння городу. Сільсько-господарська галузь хазяйства тут більше інтенсифікується, в землю вкладається капітал і вона вже набирає значення підприємницько-промислове.

На жаль, для цього періоду в нас немає більше фактів, щоб характеризувати детальніше перехід від фільварку в економію, але все-ж таки можна вважати, що реформа ця в хазяйстві ямпільського маєтку в царині сільського хазяйства сталася на початку XIX ст. з причин економічних. Ці явища, що характеризують зародки панської економії, ми спостерігаємо й в сусідніх маєтках. Найяскравішими маєтками в цьому відношенні є Побережські маєтки. Тут ми зустрічаємо ще року 1799 власний реманент, воли робочі, плуги, борони, млинки для чистки збіжжя. Цей маєток користується вже й постійними робітниками¹⁾.

Можна припускати, що це явище було поширеним для панського хазяйства Поділля для кінця XVIII і початку XIX ст. в зародку панської економії, причому в одному місці воно виникло раніше, в другому пізніше. Але це позначилися лише тенденції, що набували свого розвитку в пізніші десятиріччя XIX ст. Господарче значення цих тенденцій, як ми побачимо далі, було колосальне. Продукція збіжжя збільшилась до надзвичайних розмірів. А разом з тим ця течія безнастанно збільшувалась протягом всієї першої половини XIX ст. В першу чверть XIX ст. панська економія набирає в повні свої форми; вона лишки своїх капіталів перекидає й в промисловість.

Добржанський, що став в цей час постійним орендарем Ямполя, належав до поміщиків-підприємців, він перейшов до нової техніки продукції й до нових засобів обробки землі. Він збільшує кількість робочої худоби, заводить плуги та всякі сільсько-господарські знаряддя, збільшує засіви, відкриває нові підприємства: суконну фабрику, овчарний завод, гуральню, панчошну майстерню й каретну майстерню.

Але занепад збіжжевої торгівлі в 20-тих роках XIX ст. не дає можливості розвиватися його підприємствам. Він не спроможний був виплачувати в цей період навіть орендної плати казни й на ньому накопичувались великі борги. Це й привело до того, що ямпільський маєток 1825 року знову попадає до казенної адміністрації. Ось що з приводу цього пише сам Добржан-

¹⁾ Побережський маєток р. 1799 за інвентарем мав волів робочих 216, плугів 28, борон 54, рал 53, возів 39, млинків для чистки збіжжя 3, робітників парубків плугових 24, погоничів 19, пастухів 16 і робітниць 13. Справа под. каз. Палати 1798 г. № 58, що знах. в Ц. І. Арх. дав. актів.

ський: «Как я мог быть исправным в платеже по 20.000 злотых в год, когда сама казенная палата получала с того имения только по 5.000 злотых в год и что со взятия того имения во владение я не один раз лишался имения, вещей, даже и реманентов за положенный от него платеж и сего года за 1-ю половину сие случилось, хотя присокупил свое имение, привел тридцать фамилий крестьян, завел разные фабрики, построил костел и означив приданное, сделал повод к назначению прихода с многих селений и более 200000 злотых употребил на поправление сего имения, ныне почти только приказчиком нахожусь своего и сего имения, едва имеющий чем жить»¹⁾. Господарча криза маєтку виступає тут у всю широчінь. Явище це в ямпільському повіті в 20 роках було поширеним. Переглянуті нами архівні справи стверджують, що панське хазяйство в цей період переживає занепад. Низькі ціни на збіжжя не дозволяли поміщика робити значні поліпшення в хазяйстві в цей період; воно існує старими запасами, але порівнюючи з попередніми часами й особливо початків XIX ст. воно в технічному відношенні пішло далеко вперед. Техніка його в ці часи була така: опис 1826 року²⁾ нараховує плугів 11, лемешів до плугів 6, млинків 2; а опис 1836 р. плугів шостиволових, очевидно, дерев'яних 6 шт. за оцінкою 12 карб. сер.; плугів малих пароволових старих 3 шт. вартістю 1 карб. 80 коп.; лемешів залізних 3 шт. вартістю 4 карб. 50 коп.; рал дерев'яних з залізними наральниками 15 штук вартістю 15 карб.; чересел 3 шт. вартістю 1 карб. 95 коп.; борон нових по 12 заліз. зубів 6 шт. вартістю 36 карб.; борон старих 4 шт. вартістю 8 карб. Крім землеробських знарядь той опис зазначає: возів волових нових, так званих, літерних 9 штук вартістю 63 карб.; возів старих 2 шт. вартістю 6 карб.; саней простих волових 10 шт.—12 карб.; рафа для очистки збіжжя нова 1 шт.—10 карб. і млинок 1 ціною 15 карб.³⁾, а разом с.-г. знаряддя оцінено в 205 карб. 35 коп. Порівнюючи з 1826 роком опис знаряддя 1836 року зазначає вже значні поліпшення в техніці, що можна ставити в зв'язку з виходом хазяйства з аграрної кризи. Кепська селянська запряжка, погана конструкція їх плугів, борон, слабосильна робоча худоба були перепорою до дальнішого розвитку рільництва в кріпацькому хазяйстві. Ясна річ, що добре нагодованими панськими волами постійний робітник, «парубок плуговий», краще й глибше виоре землю, ніж селянин-кріпак, який мав свою слабу запряжку.

Що до забезпечення в цей період робочою худобою, то її було⁴⁾:

Роки	Робочих		Разом
	Коней	Волів	
1825	10	40	50
1833	10	39	49
1836	5	38	43

Робочу худобу—воли й коні оцінено за описом 1836 року в 1595 карб. Зменшення панської робочої худоби й недостача селянської робочої худоби примушує адміністратора подбати про купівлю худоби. Ось що з приводу цього пише адміністратор Карський в рапорті до подільської казенної Палати 11 вересня 1836 року: «Для скорости в хозяйстве экономической до севбы озимого хлеба, непременно надобность требует купить до борон скарбовых лошадей штук 3 или 4 для успеха в хозяйстве обсеять озимого, которых лошадей более в хозяинов крестьян не имеется как 4, а волами надобно орать,

¹⁾ Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН арх. справа Ямп. пов. суда № 52 л. 34.
²⁾ Арх. под. окр. Судеб. Палаты № 3041, л. 14.
³⁾ Арх. Ямп. пов. Суда № 30 36 л. 20, 21.
⁴⁾ Ibid.

ралить, а не волочить в боронах для того хозяйство может опозниться в засеянии хлеба, а волов очень мало у крестьян административных до работы»¹⁾.

З'ясувавши техніку, ми перейдемо до встановлення посівної площі. Опис маєтку 1837 року встановлює, що посіяно на 1837 рік пшениці на 150 моргах, жита на 75 моргах; заготовлено під засів ярового збіжжя на 1837 рік під зяб 210 моргів. Але повніше уявлення про засів подають нам відомості про засівну площу. Річний засів в економії був такий²⁾:

	1 8 2 5		1 8 3 3		1 8 3 5		1 8 3 6	
	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.
Жито	148	—	221	—	249	—	165	—
Пшениця	136	—	103	—	106	—	100	—
Ячмінь	—	—	56	—	38	—	60	—
Овес	—	—	80	—	40	—	45	24
Гречка	—	—	—	—	28	27	41	16
Кукурудза	—	—	6	—	3	24	3	22
Коноплі	—	—	3	—	—	—	1	—

На першому місці в засіві йде збіжжя торговельне—пшениця та жито, далі йдуть культури теж не менш важливі в панському хазяйстві, овес на другому місці, ячмінь на третьому. Культури другорядні в засіві займають незначне місце.

Що до збору врожаю, то він був такий³⁾:

Роки	Жито				Пшениця				Ячмінь		Овес		Гречка		Просо		Горох		Кукур.		
	Озиме		Яре		Озима		Яра														
	коп.	сн.	коп.	сн.	коп.	сн.	коп.	сн.	коп.	сн.	коп.	сн.	коп.	сн.	коп.	сн.	коп.	сн.	коп.	сн.	
1825	938	51	36	30	978	15	23	—	—	224	45	443	30	503	—	68	15	68	20	362	2
1826	940	2	—	—	540	16	—	—	—	372	28 ^{1/2}	469	1	140	16	30	7	—	—	—	—
1827	466	36	70	29	695	—	—	—	—	226	25	90	17	—	—	262	—	51	36	—	—
1828	630	30	33	15	891	3	—	—	—	155	20	348	30	—	—	277	—	45	—	—	—
1833	460	25	25	—	266	3	—	—	—	245	55	101	3	130	—	—	—	—	—	—	—
1835	808	12	14	24	596	16	—	—	—	111	15	91	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1835	612	24	7	45	614	32	—	—	—	249	15	110	15	250	30	—	—	—	—	—	—

Перевішивши зібрані копи та снопи на зерно з таких розрахунків,—маємо з копи:

Роки	Жита	Пшениці	Ячменю	Гречки	Вівса
1825 . . .	21 ^{1/2} гар.	25 ^{1/2} гар.	1 кор.	1 кор. 2 гар.	—
1827 . . .	1 к. 15 ^{1/2} гар.	оз. 27 г. яр. 29 ^{1/2} г.	16 гар.	1 " 3 "	1 кор. 3 гар.
1833 . . .	1 к. 2 гар.	16 ^{1/2} гар.	13 ^{1/2} гар.	24 "	12 "
1835 . . .	1 к. 7 "	31 "	1 к. 11 г.	1 " 13 "	1 " 6 "
1836 . . .	31 ^{1/2} гар.	20 "	1 к. 3 ^{1/2} г.	1 " 1 ^{1/2} г.	1 " 16 "

¹⁾ Арх. ямп. пов. Суду № 3040 л. 1175.

²⁾ Таблицю цю, як і слідує таблиці, складено на підставі прибуткових та видаткових книжок ямпільської економії за відповідні роки.

³⁾ Господарчий рік ми тут прийняли від жовтня до жовтня, тоб-то від жнив до жнив.

Але ці відомості не точні, немає відомостів про висів й про врожай деяких сортів збіжжя. Все ж такі й на підставі цих даних можна уявити пересічний врожай.

За 10 років, виключаючи 1833 неврожайний, можна вважати, що пшениця давала с. 4—5, жито с. 4, ячмінь с. $4\frac{1}{2}$, овес с. 3, гречка с. 4. Невисокій техніці кріпацького хазяйства цього часу відповідала й невисока ступень врожайності.

Кріпацька економія мала замислитись над питанням більшої продукційності хазяйства.

Виноградарство.

З галузів сільського хазяйства можна віднести до промислової інтенсивної культури виноградарство. Природничі та кліматичні умови сприяли тут розвитку цієї галузи. Стало воно тут розвиватися ще за часів Прота Потоцького. Заводячи виноградник і сади овочові, Прот Потоцький виписав з-за кордону досвідченого городника-садівника й через нього завів виноградник і різні цінні сорти дерев.

За інвентарем р. 1795 опис виноградного саду так зроблено: «За рекою Русавою на горі от юга лежащей находится виноградный огород вокруг камнем обкладенный во многих местах починки требуемый, к которому вход двумя брамами без дверей камнями закладенными. В оном находится плодородного винограда кустов три тысячи»¹⁾. За тим же інвентарем р. 1795 цей виноградник оцінено в 36000 злот., який мав приносити чистого прибутку щороку 1260 злот. за виключенням $1\frac{1}{2}\%$ на витрати.

Наприкінці XVIII й на початку XIX ст. його здавано в оренду місцевим купцям євреям. Орендарі ці всі роботи в виноградному саді провадили найманою робочою силою селян-кріпаків з платою за весняний день по $1\frac{1}{2}$ злот., а за осінній по 1 злот. Плата ця була вища за інвентарний день панщини, якого було оцінено в 15 грош. Факт найма тут недоброхітний, а примусовий. В рахунках відносно цього є такі вказівки²⁾: 1796 року «работникам в разное время уплачено 743 зл. 23 гр., в 1797 г. работникам весною—до откапывания винограда за 353 дня по 1 зл. уплачено 353 зл.; за тычение и обчистку за 256 дней по 1 зл. уплачено 256 зл.; за пасынкование —187 дней по $1\frac{1}{2}$ зл.—280 злот. 15 гр.; за поправку тычек 82 дня по 1 злот.—82 зл. и за закапывание и обчищение винограда 709 дней по 1 зл.—709 злот., разом витрачено 1904 злот.».

1798 року за ті-ж роботи весняні за 731 день по 1 зл.—731 зл., за 395 д. по $1\frac{1}{2}$ зл.—594 зл. 15 гр.; за осінні 990 днів по 1 зл.—990 зл., р. 1799 весною за 790 днів по 1 зл.—790 зл. і в-осени за 443 д. по $1\frac{1}{2}$ зл.—664 зл. 15 гр.; в наступні роки форма оплати була така сама. Доглядав за виноградним садком городник.

Ця галузь господарства була промислова й мала характер комерційний, цим і можна пояснити, що робота провадилась найманою робочою силою й що вона розцінювалась вище, ніж панщиняний день. Потрібно було інтенсифікувати працю робітника й завчасно обробляти виноградник. Економічна роля виноградарства тут набирала особливої ваги. Ця галузь була досить прибуткова в панському господарстві. Наприкінці XVIII ст. продукувалося в цьому маєтку щороку вина³⁾:

¹⁾ Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справа ямп. пов. Суду № 53 л. 728.

²⁾ Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН, фонд. под. окр. Суду № 53, л. 1027, 1028.

³⁾ Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справа ямп. пов. Суду № 53, л. 215, 220, 221.

Роки	Венгерського			Волоського			Разом		
	Відер	Квар.	Квар-тирок	Відер	Квар.	Квар-тирок	Відер	Квар.	Квар-тирок
1796	102	2	2	480	—	—	582	2	2
1797	130	—	—	520	—	—	650	—	—
1798	150	—	—	550	—	—	700	—	—

Продукція вина, як бачимо, що року збільшувалась. Ямпільський маєток стає головним поставником вина в окружні місцевості, вино розвозилося по всіх містах Правобережної України, доставлялося й до Києва.

Валювий прибуток від виноградного саду складав ¹⁾:

Роки	Злот.	Грош.	Роки	Злот.	Грош.
1796	5.141	21	1801	2.206	20
1797	5.720	—	1802	6.000	—
1798	6.200	—	1803	6.000	—
1799	2.500	—	1804	6.000	—
1800	2.266	20	1805	6.000	—

Така прибутковість дає змогу ще більше інтенсифікувати виноградарство. Робиться угноєння: «в 1805 году по сметам за 195 ф. гною до того ж сада употребленнх всякой по 6 гр. израсходовано 39 злот». Гній цей купували у селян.

В 20—30-тих роках XIX ст. виноградарство тут занепадає. В цей період виноградний садок вже не здається в оренду, а експлуатується економією й обробляється панщизняною працею селянина.

Продукція вина в цей період була така ²⁾:

Роки	Вироблено				Разом	
	Білого		Червоного		Відер	Кварт
	Відер	Кварт	Відер	Кварт		
1825	—	—	—	—	700	—
1826	—	—	—	—	269	—
1827	—	—	—	—	179	—
1828	—	—	—	—	196	—
1830	39	1 ¹ / ₂	—	—	—	—
1833	187	—	112	—	299	—
1834	18	—	10	—	28	—
1835	52	—	30	—	82	—

Затрат великих на виготовлення вина тут не було, а для цього тут була, як зазначає опис, «машина для выдавливания» коштовністю 5 крб. Крім того було ще тут «корыт каменных для выдавливания вина—2» вартістю 30 крб. Зберігалось воно в кам'яних діжках.

Промисловість.

З промисловости, що звязана була з сільським хазяйством в маєтку були 2 млини, пивний бровар, гуральня й суконна фабрика. Ці всі підприємства відволікали деяку частину населення від рільництва й таким чином воно являлося споживачем зернових продуктів. Крім того панська економія значну кількість зернових продуктів, що не споживалися населенням, переганяла на

¹⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справа № 53, л. 220, 221, 222.

²⁾ Арх. справа ямп. пов. Суда № 3040.

горілку та пиво. Панський бровар і гуральня були пунктом місцевого збуту зернових продуктів. Розглянемо ці статті з'окрема.

В кінці XVIII ст. в ямпільському маєтку було два млини, кожний з них був на два постави; до млинів належали ще просотолочні ступи й фалвоші. Один з них був дерев'яний і стояв на річці Русаві, а другий кам'яний. Даних про продукцію млинів ми не маємо через те, що економія сама їх не експлуатувала, а здавала в оренду. З орендних контрактів ми довідуємось про умови, на яких здавались ці млини й про прибутки з них. Що-до умов то вони були такі: з контрактів кінця XVIII ст. видно, що орендарі за перемол зерна брали третю частину; всі мешканці міста повинні були молоти лише в цих млинах, а в інших місцях забороняється. «От пекарей так христианских, яко еврейских, которые только продают хлеб в городе должны будут ест ли покупают хлеб зерном, и оное молоть в Ямпольских мельницах обыкновенные мерки арендатору отдавать будут, а который бы муку в городе покупал таковой должен ест Абраму Шимковичу от всякого корца, сколько покупал заплотить по 15 грош. ср.»¹⁾ Разом з тим застерігає панська економія, що ті, хто купляє збіжжя в економії «жодних оплат орендарям не платять».

Контракт 1836 р. замість плати за перемол натурою встановлює оплату грішми: «содержателю предоставляется за смолотье 17 четвертей и 1 четверика или 1 лашта по 90 коп. серебр.»²⁾

Ця галузь була значна й приносила що року такі прибутки³⁾:

Роки	Злот.	Грош.	Роки	Серебр.
1798	1,100	—	1826	160 крб.
1800	1,100	—	1827	215 "
1801	1,100	—	1828	258 "
1803	1,250	—		

Що року стаття ця стає прибутковішою.

Млинарство тут звязане з гуральнею й сукновальнею. За контрактом 1836 р. застерігається: «камень должен быть хорош, дабы в винокурне не последовало остановки».

Теж до сукновальні: «валяльня относится к суконной фабрике и в работе не должно быть остановки»⁴⁾.

Поруч з млинарством іде гуральництво та броварництво. Ці дві статті були як-би додатком до зернового хазяйства. Розглянемо спочатку гуральництво. Відомостей про час збудування гуральні немає.

В 20—30-тих роках XIX ст. тут існує добре устаткована кам'яна гуральня. Ця гуральня має вже всі знаряддя та мідні апарати. В опису за 1826 р.⁵⁾ «разных движимостей Матвею Добржанскому принадлежащих подвергнутых описи за казенные недоимки показано, что в винокурне три медных котла, из коих два с трубами, а один с бочкою в онном три медные крышки, котел чугунный один, больших деревяных сосудов 16; малых деревяных сосудов 16». Це технічне устаткування заводу було оцінено на суму 780 крб. і продано за ту ж саму суму на поповнення орендної недоплати Добржанського.

¹⁾ Справа рукоп. відділу Всен. бібл. УАН № 53 фонд под. Округ. Суду за 1806 р., л. 637.

²⁾ Фонд. под. каз. Палаты, справа з 1825 до 1839 № 3040, л. 350, 361.

³⁾ Таблица складена на підставі книжок прибутків і видатк. за відповідні роки.

⁴⁾ Ibid. л. 361.

⁵⁾ Арх. под. окр. суд. Палаты, справа № 8041, л. 13—14.

Щорічна продукція була така ¹⁾:

Роки	Сот.	Кварт.
1826	319	13
1827	217	—
1828	217	95 ¹ / ₄
1830	110	19

На гуральні вигодовувалися воли, так р. 1827 куплено для вигодовування 23 вола й 6 корів.

Криза, що її переживає в цей період ямпільський маєток, відбилась і на гуральні, яка була зовсім ліквідована. Треба додати, що відсутність лісів в цьому маєтку і недостача лісів в повіті, не давала можливості й раніше широко розгорнути цю галузь виробництва.

Броварництво—одна з ранніх галузів промисловості в цьому маєтку, що так щільно була звязана з зерновим хазяйством.

Бровар зазначає опис маєтку 1795 р., а 1836 року за описом значиться: «Каменный завод с деревяною крышею и всеми принадлежностями: котел большой медный для варения пива старый выжженный требующий переделки стоимостью 164 руб. 62¹/₂ коп. сер., котел мал. стоимостью 27 руб. 43³/₄ коп. сер., бочек пивных 60 штук стоимостью 108 руб. сер., бочек старых 30 шт. стоимостью 21 р. сер.», а увесь реманент в броварні оцінений в 391 крб. 16 коп. серебром ²⁾.

З контрактів, що їх складала економія з орендарями на оренду пивного бровара обумовлювалось, що орендар має тримати за свої кошти гарного майстера й робити добре пиво. Що-до продажу то, як зазначає контракт 1803 р., орендар повинен продавати бочку пива, що містить в собі 12 гарців чистого пива по 7 злот.

В тому ж контракті заборонено мешканцям підвозити з інших місцевостей пиво, і коли це буде встановлено, то таке пиво конфіскується, а на власника накладається штраф в розмірі 2 карб. сер. за бочку пива. Умови ці що-року повторювалися й майже не мінялися за виключенням цін на пиво, які залежали від цін на зерно.

Прибуток від бровару що року на початку XIX ст. становив:

1798 р.—350 зл., 1800 р.—710 зл., 1801 р.—700 зл., 1803—700 зл.

В 20—30-тих роках XIX ст. цю статтю в оренду не здавано, а утримувала її панська економія. В ці роки занепаду збіжжевої торгівлі панська економія доставляє сировину-збіжжя на бровар.

Скільки йшло збіжжя на пиво—джерела нам певних відомостей не дають за всі роки, є лише випадкові дані за деякі роки й найповніші за 1825 рік. Цього року викурено на пиво жита 112 корців, пшениці—80 кор., гречки—112 кор. і ячменю—33 кор. 16 гар., а разом—337 кор. 16 гар., що складало 13% всієї зернової продукції 1825 року. За інші роки ми маємо лише відомості про кількість бочек виробленого пива. Так, що року вироблено:

Роки	Бочек	Роки	Бочек
1826	265	1831	27
1827	440	1835	334
1828	348	1836	418
1833	28		

¹⁾ Арх. справа ямп. пов. Суду № 3040.

²⁾ Арх. ямп. пов. Суду № 3036, л. 20.

Виходячи з розрахунку, який подають нам джерела, що від кожного корця ячменю одержувано 2 бочки пива, встановимо, що ячменю витрачалось що року.

Роки	Кор.	Гар.	Роки	Кор.	Гар.
1826	132	16	1834	14	—
1827	220	—	1835	167	—
1828	174	—	1836	209	—
1833	14	-			

Вироблене пиво споживалося тут же на місці населенням і лише незначну частину продавано на сторону. Крім легкого збуту деяких сортів збіжжя, економія ще була для бровара поставщиком робочих рук. Робота на броварні провадилась кріпаками. «Додається до бровара до кожного вару пива на три дні трьох работников, а так же бондаря до подчинки пивоваренной посуды», зазначає інвентар 1836 року.

Сукнярня збудована ще за Добржанського ¹⁾, але якого саме року—джерела нам не подають. Опис фабрики за 1826 р. подає нам такі відомості про технічне устаткування цієї фабрики: «в суконной фабрике станов, годных для ткания сукна 4, по 20 руб., волков для разбивки шерсти с железными зубами 2, стоимостью 40 руб., станков деревяных для разбивки шерсти 15, стоимостью 7 р. 50 коп., и инструментов, имеющих разные технические названия—34». Все технічне устаткування фабрики оцінено в 444 крб. 47 коп. сребр. ²⁾. Ми тут маємо невеличку фабрику з поганим технічним устаткуванням. При сукнярні була своя «фарбарня» й «постригарня». Уяву нам про ці допоміжні підприємства дає опис 1836 р. В «фарбарне» находились: «казан большой медный с коловоротком 1, черпаков старых деревяных 2, дручков деревяных до притискания сукон 4». В «постригарне» для стрижки вовни був «варстат деревяный до пострыгания сукна—1; гачков до придержания железных маленьких—5; ножниц железных малых—1; ножниц больших железных до пострыгания сукна—2; ваг до тех же ножниц: одна железная, другая свинцовая—2; скрабачка железная для поднятия волос—1; щеток с будяков до чесания сукна—24; посуда деревяная до мочения сукна—1; дручек деревяный с гачками—1; гремила малых—4; щеток рамовых старых до сукна—2; блест для бумаг в трех штуках—1; бумаг до перекладывания сукна—428; утюгов или душ железных до прасования—15; блях до перекладывания сукон—16; плит или дощок до прикладования сукна—14; деревяных колодок вишовых до притискания сукон разной меры—10; праса деревяная, в которой труба окована железными обручами, при ней декель для притеснения сукна с двумя железными обручами, труба в той же прасе деревяной в некоторых местах поколона и вылеплена в трех местах—одна; винда для прикручения прасы окована железными обручами, при которой сворников или чопов—два—1» ³⁾.

Економія в період занепаду збіжжевої торгівлі, не спроможна була сама експлуатувати цю фабрику через відсутність капіталів, вона її здає в оренду. З 1826 до 1836 р. фабрика ця безперестанку находилась в оренді у купців-євреїв з м. Мясковки: Фроїма Ароновича й Аврума Ківовича за орендну плату 1827 року—200 крб. сребр., 1828 р.—200 крб., 1829 р. за 225 крб., 1830 р. за 200 крб., 1834 за 180 крб., 1836 р. за 173 крб.

¹⁾ Марчинский в своєму творі Statystyka gubernii Podolskiej t. II, st. 272 вид. 1821 р. пише: «виключно дбайливістю володільця (Добржанського) збудована фабрика сукна». На нашу думку можна вважати, що вона виросла з сукновальні на протязі першої чверті ХІХ ст.

²⁾ Арх. под. окр. суд. Палати № 3041, л. 13—14.

³⁾ Арх. ямп. пов. Суду № 3, л. 15 за описсю 1923, що перехов. в Всен. бібл. УАН.

Разом з орендою фабрики здавались за контрактом в оренду й кріпаки. Таких робочих-кріпаків, що працювали на фабриці, було 47 душ обох полів.

Праця кріпаків використовувалась за плату. Згідно з контрактом 1830 року, кріпаки наймалися на таких умовах, що їх встановлювала економія: «Для всех работников полагается плата за работу за каждые два месяца по следующей цене: за выделку одной штуки толстого сукна—6 злотых, за цегайскую—10 зл., за испанскую овцу—13 зл. 10 гр., за очистку каждой штуки—20 грош.; за острижку каждой штуки—3 злот.; за отделку шерсти за три фунта тонкой по 5, а толстой по 4 гроша; за очистку шерсти тонкой по 4, а толстой по 3 гроша, за выческу шерсти тонкой и толстой за каждые три фунта по 6 грош., за пряжу ружодельную толстой шерсти за три фунта по 13 грошей; за пряжу посредством машины за одну шерсть по 7¹/₂, а за другую по 6 гр. за три фунта». Фарбальщик отримував платню від економії. Далі той же контракт зазначав: «При сем внушается арендаторам, чтобы они не осмеливались наказывать работников или обременять чрезмерно и постоянно работами. Экономическое управление не должно давать новых работников разве только в случае смерти работника или когда желает сам переменить которого-нибудь из них. Если которая-нибудь из девок в числе работниц состоящих желает вступить в брак, то за три дня до свадьбы должна быть отпущена на дом, а вместо нея определяется другая работница»¹). Отже, як бачимо, примусова праця кріпака сполучалась тут з купецькими капіталами.

На виробку сукна вовна поступала з македонських овець ямпільської економії, яких тут було 400 штук.

В рахунках за 1831 р. є такі вказівки «Аврум Кивович купил цыгайской шерсти 10 пудов по 3 р. 50 коп. за пуд и обыкновенной шерсти 2 п. 10 ф. по 1 р. 80 к. с. за пуд. 29 Ноября 1831 тоже с ягнят шерсти 1 п. 10 ф. продано по 3 к. с. за фунт»²). Що до продукції цієї фабрики й якості виробу сукна в нас відомостей немає. Але з статистичного й топографічного опису Подільськ. губ. ми можемо довідатись, що тут «выделяют разные цветов ординарные сукна и баи в небольшом количестве из ординарной овечьей шерсти, которые продают на месте соседственным жителям, а иногда торгующим по местечкам евреям от 5 до 10 асс. рублей аршин. Ординарное сукно некогда при наборе рекрут покупают на мондировку оных»³). В Марчинського⁴) зазначається, що сукно тут продавалось по 20 злот. локоть. Фабрика ця розраховувала виробити свої на вузький місцевий ринок, вона тут слабо розвивалася, що можна ставити в зв'язок з конкуренцією польських і пруських сукон, якими ринок Поділля та всього Правобережжя був загрузений.

Поруч з сукнярнею існує тут і панчошне виробництво. Добржанський улаштував панчошну майстерню «фабрику чулок». Опис 1826 р. зазначає, що майстерню на 11 станів за оцінкою 1005 крб. сер.⁵). Справа ця була поставлена добре, панчохи вироблялися шовкові й шерстяні⁶). Вироблялось до 600 пар «ординарных чулок» на рік⁷). Збувались вони на місці й вивозились на сторону. З переходом Ямполья в казенну адміністрацію ця стаття зовсім занепадає, варстати в кількості 11 продані поміщику Милабеньському за 1005 крб. сер. Але 1830 р. вона знову оживає й 1886 р. за описом вже зна-

¹) Арх. ямполь. пов. Суду, справа № 3 за опис. 1923 р., л. 109—111, що перехов. в рукоп. відділі Всен. бібл. УАН.

²) Арх. ямп. пов. Суду № 3040, книга на записку денежного прихода и расхода.

³) Арх. под. губ. Чертеж за 1819 № 253, що перехов. в рукоп. від. Всен. бібл. УАН зн. № 10 за опис. 1923 р.

⁴) Statystyka gubern. Podolskij t. II, st. 272.

⁵) Арх. под. окр. судеб. Палати № 3041, л. 13, 14.

⁶) Марчинский, Statystyka, gubern. Podolskij III, st. 272.

⁷) Арх. под. губ. Черт. 1819 р. № 253, л. 29.

читься 25 панчошно-ткацьких станів. Панчошне виробництво тут було зв'язано з сукнарним, як допомічне виробництво.

Була тут 1820 р. й каретна майстерня, яка виробляла такі брічки, що по своїй доброті не відступали закордонним¹⁾, але в зв'язку з аграрною кризою цю галузь зовсім ліквідується.

Фіскальні прибутки.

Велику вагу в хазяйстві ямпільського маєтку мала акцизна й міська оренда. Вона полягала в тому, що як зазначає контракт 1798 р., що його склали з Киселевичем, «арендаторам предоставляется *исключительное право* продавать водку, вино, мед, пиво и всякие напитки, а также свечи и стекло». Крім того, їм же надається право брати торговельне мито й збирати «со всего того, что в городе продается или покупается». «Питейные дома», що належали економії, також були в руках цих орендарів. Таких шинків в кінці XVIII ст., було 7, а в 20—30 роках XIX ст.—8. Приватних шинків в кінці XVIII ст. було 35. Знаходились вони здебільшого в центрі міста та на трактових дорогах. Це й була одна з головних галузів прибутків маєтку. З виноградних складів, з бровару, гуральні, вино, горілка й пиво йшли в шинки. Справа що-до цього в ямпільському маєтку так організована, що гуральня та броварня належали поміщикаві, а торгівля напоями здавалась в оренду, і селяни зобов'язані були купляти ці напитки. Цей откуп давав ще й можливість збирати акциз за право продажу горілки та пива. Правила продажу були точно регламентовані. Цікаві правила що-до цього подають нам контракти. Так, контракт від 13.III 1798 р. зазначає: «ни одному шинкарю не вольно продавать напитки в праздники еврейские, то-есть Пейсах, Зеленые праздники, Кучки и Сабаш, кроме одним орендарям»²⁾.

Контракт 1836 р. точно обумовлює, на яких умовах велась ця справа. Ось витяг з контракту: «В корчмах и шинках дозволяется продавать по цене умеренной с околичною оптом и рознично вино, водку, мед, топливо, пиво и всякие напитки хорошей доброты без всяких вредных примесей на меру казенную. Жит. г. Ямполья евреи могут иметь свои шинки, но платят в аренду акцыз от казенного ведра водки—арока 75 коп. сер., бочки пива 35 коп. сер. и с казенн. ведра вина 18 коп. сер. Шинкари должны покупать водку не в другом месте, только у арендатора и на стороне могут покупать не иначе если-бы арендарь не имел в своем магазейне, и получают на то разрешение по внесении акцыза. Купленная на стороне водка без разрешения конфискуется в пользу арендатора». Далі той же контракт зазначає, що заборонено продавати вино «без уплаты акцыза» і виноградарям: «Никто из занимающихся виноградарством не может продавать вина ведрами, гарцами и оками без ведома арендаря, и обязан предварить его без утайки, сколько имеет на продаж и вносить от буты 5 руб. сер.». Від цього звільнялися лише Греки, що користувалися пільгами на підставі прав наданих їм ще Протом Потоцьким.

Той же контракт зазначає: «ежели в админ. пивоварне делаться будет пиво, то арендатор не в другом месте как в сей пивоварне покупать должен по цене, какаая будет в окрестности, а шинкари от продажи закупленного пива уплачивают арендарю акцыз»³⁾.

Оренда міська й пропінційна за право продажу горілки й пива приносила—1796 року—8000 злот., 1798 р.—4000 злот., 1799—5660 злот.,

¹⁾ Марчинський, Statystyka gub. Podol. II, st. 272.

²⁾ Фонд. под. каз. Палати, справа № 53 за опис. 1923 р., що перех. в В. бібл. УАН, л. 1434.

³⁾ Арх. ямп. пов. Суду, справа № 52, л. 353, за опис. 1923 р., що перех. в Вс. бібл. УАН.

1800—5800 зл., 1801 р.—5800 зл., 1802 р.—5800 зл., 1803 р.—7550 зл., 1804—11766 зл., 1805 р.—12146 зл. 20 р., а 1826 р. ця стаття приносила 3000 крб. сер.

Крім того обкладалися ще й окремі види діяльності населення. Напр. за рабинство, за торгівлю, за продаж сала, худоби, откуп з виноградної десятини, з лавок єврейських, та за ремісничування. Прибуток з ремісників складав в кінці XVIII ст. 100 зл., в 20—30-ті роки—50 крб. сер. на рік. Прибуток з торгового мита давав 1800 р.—675 зл., 1801 р.—550 зл., 1802 р.—400 зл., 1803 р.—800 злотих.

Прибуток з крамарів 1798 р. складав 1143 зл., 1802 р.—752 зл., 1804 р.—757 зл., 1805 р.—1067 зл.

Підсумувавши окремі статті прибутків, ми прийдемо до висновку, що в першу чверть XIX ст. підносяться статті прибутків, які зв'язані були з сільським панським хазяйством, млини, гуральня, бровар, виноградник, сукнярня, а це не могло не вплинути на дальший розвиток панського хазяйства. Оренда уступила місце власно-панській діяльності.

Закінчивши дослід над економікою та організацією панського хазяйства м. Ямполь, перейдемо до студіювання руху населення, його економічного стану та відношення до поміщика. Почнемо з повинностей.

III.

ПОВИННОСТІ ТА РУХ НАСЕЛЕННЯ.

Повинності.

Особливістю повинностей в Ямпільському маєтку наприкінці XVIII ст. для всього населення був чинш. Чинш на Правобережній Україні й особливо на Поділлі був заведений не тільки по містах, а й по селах і накладався не тільки як плата за оброблювану землю, а й падав на іншу господарчу діяльність населення. В маєтках Прота Потоцького накладався чинш не тільки в місті Ямполі, а й по селах як-то: Дзиговому Броді, Гажбієвці, Качковці, й Вербці-Волоській. Це була тенденція для панського хазяйства, яке в той час занепаду збіжжевої торгівлі замість панщизняного тимчасово переходило на чиншове хазяйство.

Так і в ямпільському маєтку при занепаді торгівлі, поганих комерційних зносинах і відсутности грошей, а особливо це позначилося в перші роки після прилучення Поділля до Росії. Хазяйство тут так організується, щоб воно витягувало з населення як можна більше прибутків у формі чинша та оренди.

Розглянемо, як оподатковувалися окремі верстви населення м. Ямполь.

Міщани-Євреї платили лише чинш за власні будинки. Зі всіх інвентарів ¹⁾ видно, що розмір чиншу з міщан увесь час не змінювався, а був такий: за заїзді кам'яні будинки платили в кінці XVIII ст. по 18 зл. 18 гр., дерев'яні—12 зл. 12 гр., 10 зл. 10 гр. і 8 зл. 8 гр., за незаїзді кам'яні 8 зл. 8 гр., дерев'яні 6 зл. 6 гр., 5 зл. 5 гр.

За крамниці платили по 6 зл. 6 гр.

Сума чинша з міщан складалась:

Роки	Зл.	Гр.	Роки	Зл.	Гр.
1795	620	19	1803	725	23
1797	593	—	1804	741	23
1798	675	9	1805	828	17
1799	693	28	1806	811	17
1801	589	—			

¹⁾ За джерело для дослідю повинностей були інвентарі з 1795 до 1806 р. та розсліди судових комісій,—всі ці документи знаход. в арх. справ. ямп. пов. Суду № 53.

Що року сума чинша з Євреїв збільшується. Недобору на Євреях не накопичувалось і майже не було за виключенням неврожайних років 1798 і 1799, коли недобору всього було лише 88 зл. 28 гр., що складало незначний відсоток.

Чиншова система для міщан залишилась і в 20—30-тих роках ХІХ ст. і розмір її був незмінний.

Що до оподаткування ремісників, то вони незмінно платили по 18 зл. 18 гр. на рік з хазяйства.

Відносини чиншової шляхти до пана полягали в тому, що вони платили лише чинш за оренду землі, та за користування будинками. Розмір оплати чинша за користування будинками той самий, що й для міщан. Чинш за землю платився за умовою. Так, інвентарі з 1795 до 1806 р. зазначають, що халупний платив 10 зл. 10 гр., піший 23 зл. 7 гр., поєдинковий 35 зл. 1 гр., паровий 43 зл. 19 гр., почварний 73 зл. 7 гр. Були й орендарі, що платили й більше. Так Окипко р. 1796 платив за оренду ґрунта 139 зл. 19 грош.

Крім того шляхта, що одбувала шляхетську повинність, цеб-то вживалася для посилки верхом¹ на конях з поштою й зверх того давала десятину¹ від бджіл, овечок і виноградного саду.

Відносини селянства до пана в Ямпільському маєтку визначалися чиншем, «данинами» і панщиною¹).

Розмір чинша був різний і залежав від розміру користування землею. За інвентарем 1795 р. нараховано чинша від пішого—19 зл. 4 гр., поєдинкового—23 зл. 7 гр., парового—29 зл. 25 грош., потрійного—41 зл. 19 гр., почварного—53 зл. 13 гр.

Данин на рік від бджіл за 10-ту колодку—10 зл., очкового—1 зл. за колодку, гостинця з овечок—15 гр. з овци, вина з виноградного городу за 10 відро—2 злот. з відра, данини курами—2 курки з піших, поєдинкових, парових і потрійних і 4 курки від почварних (або 15 гр. за курку), за «осип», замість натуральних внесків збіжжям, вносили грішми від пішого—1 злот, парового—4 зл., потрійного—6 зл., почварного—8 зл. «Косове» замість праці на панських ланах від піших—4 зл., а з решти—5 зл. Всі статті господарчої діяльності селянина переводились на гроші.

Що до панщини, то тут ми спостерігаємо цікаве явище. Селяни відбувають за інвентарем лише 2 дні панщини на рік з пішого «пішом», а з тяглого «тяглом», або, перевіомі збіжжевої торгівлі з'являється тут 1803 р. новий податок: так звана «подорожчизна». Можливо цей податок був і раніше, але в інвентарях його не було зазначено; з'являються й інші податки, що не значаться в інвентарях. Так, 1813 р. селяни скаржаться земському суду, що Ржепкова встановила подорожчизни 1 злот. для громадських урядників—1 зл., рекрутського—5 зл., пахолжкового—1 зл. і орендарного—1 зл. з господарства.

Очиншовувати та переводити на гроші навіть панщину було в цей час вигідним ніж вести панцизняне хазяйство. Тут ми бачимо замість панцизняного хазяйства аж до початку ХІХ ст. було фільваркове хазяйство, збудоване на чиншовій основі, а з цього часу, як зміняє своє обличчя маєток, поступово міняють свою форму і повинності.

З 1803 року повинності ці збільшуються. Правда збільшення офіційно не фіксується інвентарем і розглядається, як зловживання адміністрації маєтку. При загальному підйомі збіжжевої торгівлі з'являється тут 1803 р. новий податок: так звана «подорожчизна». Можливо цей податок був і раніше, але в інвентарях його не було зазначено; з'являються й інші податки, що не значаться в інвентарях. Так, 1813 р. селяни скаржаться земському суду, що Ржепкова встановила подорожчизни 1 злот. для громадських урядників—1 зл., рекрутського—5 зл., пахолжкового—1 зл. і орендарного—1 зл. з господарства.

Ця скарга була стверджена й судовим слідством.

¹) Ті-ж самі повинності що і в Ямполі ми зустрічаємо й в селах—Пироггах, Дзигов, Броді, Вербці-Волоській.

Склавши всі повинності докупи, будемо мати таку різницю в повинностях 1803 р., порівнюючи з 1795 р.

	Р. 1795.	Р. 1803.
Піший платив:	27 зл. 27 гр., або, перев. на робочі дні ¹⁾ , 52 піших.	41 зл. 28 гр., або перев. на робочі дні—78 піших.
Поєдинковий:	35 зл. 1 гр., або, перев. на робочі дні—43 тяглих.	52 зл. 1 гр., або, перев. на робочі дні—65 тяглих.
Паровий:	43 зл. 19 гр., або, перев. на робочі дні—54 ¹ / ₂ тяглих.	60 зл. 19 гр., або, перев. на робочі дні—75 тяглих.
Потрійний:	55 зл. 13 гр., або, перев. на робочі дні—72 тяглих.	72 зл. 13 гр., або, перев. на робочі дні—90 тяглих.
Почварний:	73 зл. 07 гр., або, перев. на робочі дні—91 ¹ / ₂ тяглих.	90 зл. 7 гр., або, перев. на робочі дні—113 тяглих.

Тягар повинностей що року збільшувався. Маємо силу скарг селян на тяжкі умови, що утворилися для селянства. 1804 року селяни скаржаться суду, що Ржепкова збільшує панщину, «под видом толка отбывали все отработки, орали, сеяли, боронили при своей пашне, косили, громаздили, вязали, возили, складали при своем корме, молотили, пряли, чесали, расчесывали волну». А в другій скарзі вони показують, що Ржепкова «овечью десятину показывала неправильно и если хоть-чего и не имел хозяин, должен был платить деньгами или овцами. Самые лучшие пчелы получали в десятину с наилучшими ульями, отвергая оплату стоимости согласно решения Махновецкой комиссии (дивись оцінку повин. з бджіл по інвентарю 1795 р. I. К.) на то, что хозяева предлагали и больше». Це все стверджує «Домостроительная экспедиція»; в своїй доповіді казенній Палаті, вона пише: «без ведома Казенной Палаты Ржепкова увеличивает данин от каждого подданного, причиняет крестьянам разные обиды отнятием обрабатываемой ими земли и употреблением в свою пользу излишними денежными, вещественными поборами и работами противу инвентаря» ²⁾).

Повинності селян були надто тяжкі й не відповідали в ті часи дійсній прибутковості селянського господарства. Це видно з того, що селянство не спроможно було заплатити їх. 1797 р. було недобору 3.000 злот., 1798 і 1799 р.р. було 3682 зл. 4 гр., 1801 р.—1094 зл. 28 гр.; 1802 р.—1411 зл. 21 гр., 1803 р.—8470 зл. 25 гр., а за час 1797 до 1806 р. недобір дійшов до 15.527 зл. 4¹/₂ гр. Таким чином, як бачимо, недобір що-року невагавно зростає, тягар його був надзвичайно тяжкий і він ще збільшувався через те, що селянам доводилося платити не тільки за себе, а й за вмерлих і втікачів. На сплату недобору та данин селянин мусив продавати робочу худобу. Інвентар 1799 р. подає 24 випадки продажу худоби для того, щоб покрити борги й прохарчувати свою родину.

Засоби стягання повинностей і недоїмок були не із легких. Ржепкова ставила езекуцію, забирала худобу й продавала її. Ми маємо, наприклад, такий факт: адміністраторка Ржепкова забрала у селян Грицька й Івана Лупушки пару волів за несплату чиншу 49 злот., а воли коштували 144 зл.; воли ці були продані в сусіднє село Гаршковку, і коли селяни хотіли внести чинш, то волів вже не було.

В одній із скарг селяни скаржаться, що Ржепкова для стягання повинностей і власного накопичення віддає до найму з селянських родин дітей.

Тих, хто не міг сплатити повинностей, гнали на панщину відробити. В реєстрі недоїмок, що його складено повітовим судом на 30/III 1803 року, не могло заплатити й відробило 68 господарів.

¹⁾ Перевод на панщизняні дні ми робили, виходячи з оцінки робочого дня за інвентар, піший по 16 гр., а тяглий по 24 гр. за день; вона була незмінна.

²⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН, Спр. ямп. пов. Суду № 53, л. 1633.

Таких днів панцизної праці, що зараховано за роботу в виноградному саді, замість чинша й данин було 1800 р.—950¹/₂ днів, 1801 р.—1490 днів, 1802 р.—579¹/₂ днів і 1803 р.—357¹/₂ днів. Найбільше відробляли піші. Але й цей відробіток був тяжкою формою сплати повинностей. За один день селянам зараховувалось 15 грош., тоді як ціна на робочі руки пішому була по 1¹/₂ зл. в день весною й 1 злот в-осени. Так оплачував кріпаків на роботі купець-орендар виноградного садка.

Крім відробітків різних повинностей і данин існував ще один вид експлоатації селянської праці це «пропінація». З постанови ямпільського пов. Суду видно, що Ржепкова дозволила орендарю «взимать платеж несообразный с контрактом, а также кредитовать подданных с немалою обидою для них же, ибо арендатор принуждал сих крестьян экзекуцией и к пополнению и удовлетворению сих кредитных долгов». 1803 року откупщик скаржиться, що накопичилось недобору за горілку, що її дано селянам в борг, біля 5000 злот.

До цього гніту треба ще віднести й існуючий звичай в маєтку примушувати селян купувати тільки в орендаря, «щоб горілку, пиво, сіль нігде не брали крім свого орендаря» пише в одному з контрактів ямпільська адміністрація.

Вишукувалися всякі засоби експлоатації селян. До таких можна ще віднести й продаж селян без землі. Так 1803 р. перед ямпільським повітовим Судом селяни показали, що «Ржепкова продавала крестьян, а оставшиеся крестьяне обязаны были ежегодно уплачивать за них подушные и другие казенные подати... Продан был Жолкевскому и увезен на Полесье в 1802 г. Иван Васильев Паламарчук, а в 1801 г. Ржепкова увезла Василия Орынянского, а Миколу Гуменика отдала бывшему заседателю Охоцкому. Она также увезла для себя ямпольских подданных и Собкового войтка, которые записаны в общем подданом инвентаре и за которых общество ежегодно принуждено оплачивать все повинности».

Селянин Яков Ориняньський скаржився судовій комісії, що «Ржепкова при поезде в м. Збриж за лозами взяла его брата отколь и ныне (1804 р.) еще не возвратился и где находится не знает, за которого своего брата он Орынянский платит подушные деньги». Ориняньський, як виявилось з справи, служив козаком при економії й, бувши посланим 1802 р. до Кам'янець-Подільського, дорогою підмовив візника й вдвох втікли до Австрії.

Нарешті слід ще пригадати віддання селян в рекрути. «Выбирая рекрутов Ржепкова делает разные неимоверные притеснения, через что многие хозяева принужденны оставить хозяйство, жен и детей и среди жестокой зимы с потерей здоровья искать убежища» заявляє земському суду громада: «Насильно схватила Иосифа Винарчина (почварного) и Василия Бондарчука (парового), заковала в кандалы и отдала в солдаты», скаржились селяне. В рекрути набирала наперед синів заможніших господарів з таким розрахунком, щоб ті їх викупляли: «происходила перемена рекрутов,—пише громада—по подкупу, кто мог дать более разного рода вещей или денег, тот освобождался Ржепковой или установленными от нее факторами».

Зрозуміло, що при таких обставинах господарче життя селянства набирало особливо тяжкі форми, зловживання адміністрації ямпільського маєтку за для збільшення панщини й податків зневолювало селянство до масових втеч.

Ці причини ясно виявляються й в самих джерелах. «Вымогательства—писав в своїй доповіді радник казенної Палати Уваров—неналежащих податков принуждают одних к бегству за границу, а других поставляют в невозможность содержать как своих фамилий, так и уплачивать в казну и самим владельцам».

Це стверджується й свідченням селян: «Онуфрій зять Луки Бондаря с братом Наумом и Иван Балднєв перешли за Днєстр в 1804 г., изгнало их увеличение податков и жестокая езекуция».

А селянська громада перед земським судом показала: «в 1804 г. несколько душ бежало вследствие увеличения чинша и других податей Ржепковой в несообразности с инвентарем и состоянием подданных, которые на оплату чинша принуждены были продавать последнюю скотину».

В цифрах на протязі 1796—1806 р. про втечі селян було розповсюджено так: за адміністратора Ульницького втікло 11 господарів, або 8,4% загального числа селянських господарств 1795 року; за адміністратора Ужевського—26 господарів, або 23,42%, заг. числа госп. 1798 р.; за адміністратора Ржепкової 1801—1806 р.—30 госп., або 25,86% заг. числа сел. госп. 1806 р. Отже, як бачимо, найбільше втікачів припадає за адміністраторки Ржепкової, і це цілком зрозуміло: за неї експлуатація селян була найтяжча, бо в цей час зароджувалась панська економія, яка утворювалась тут не ослабленням кріпацтва, а навпаки його підсиленням.

Нові економічні відносини в першу чверть XIX ст. породили й нові відношення між поміщиком і селянством. Тенденція до заміни грошових повинностей одробітком і підсиленням панщини яскраво виступає вже й на початку XIX ст., а особливий тягар панщини дав себе відчути в 20—30 роках XIX ст. В цей період панщину відробляють від сім'ї 3 дні влітку й 2 дні взимку, а на рік тяглий працював 150 днів, а піший—104 дні. Крім того ще й платять грішми—тяглий замість одроблення 3 мотків пряжі платить 22¹/₂ коп. сер., дає два каплуна, або грішми по 6 коп. сер. за каплун, 12 штук яєць, або по 1 прошу за яйце, а піший приготував мотків 2 та давав одного каплуна и 6 шт. яєць.

Крім того платили ще за бджоли по 1 злот. з колодки, за вівці по 15 грош. за штуку та з виноградної десятини. Але найтяжча була панщина при низьких цінах на збіжжя, коли зернове господарство давало мало грошей, а це примушувало поміщика ще більше натискувати на панщину. В цей час:

Панцизняних днів.

Роки	Полагалось			Більше витрачено ніж полагалось		
	Тяглої	Пішої	Разом	Тяглої	Пішої	Разом
1827	4680	4832	9512	—	1819	1819
1828	5504	2288	7592	967	581	1548
1836 ¹⁾	3444	4305	7749	141	109	250

Панцизняних днів нестачало. Невелика кількість селян (113 госп.) обробляла порівнюючи велику площу панської землі.

Економія починає слідкувати й за раціональним використанням панщини. З наступом часу засіву, або уборки збіжжя панщина займала перші дні тижня. Селянин зранку до пізньої ночі працює на поміщика, а в вільні від сільсько-госп. робіт дні працює на інших роботах (праця в садку та біля двору).

З'ясувавши повинності, перейдемо до руху населення та його економічного стану.

¹⁾ Арх. под. окр. суд. Палати № 3041, л. 184.

Населення ¹⁾.

В м. Ямполі наприкінці XVIII ст. та в першій полов. XIX ст. були такі вулиці: міська, броварня й Подгурська Слобода. На всіх цих вулицях мешкала людність м. Ямполь, як-то поміщицькі селяни, чиншова шляхта й міщани. Євреї-міщани сиділи в осередку міста, решта людности на околиці. За інвентарями трудно виділити окремо по стану кількість населення, що мешкала на окремих цих вулицях і тому що-до загальної кількості, то подаємо відомості для цілого міста. Інвентарі також не подають нам відомостей про кількість душ населення й як воно змінюлося по роках. Є лише відомості про кількість селян та міщан. Так 1795 р. пом. селян було 432 чол., а 1806 р.—393 чол. і 360 жін., що до Євреїв, то є лише відомості за 1806 р.: їх було 163 чол. і 242 жіночої статі. Роки 20—30-ті XIX ст. ми розглянемо окремо. Отже виходячи з цього, ми й подаємо тут відомості про рух населення лише в загальних рисах за кількістю осад—дворів.

Кількість населення по числу дворів по роках змінювалася так:

Осад-дворів	1795	1797	1798	1799	1801	1802	1803	1804	1805	1806
Мали ґрунта . . .	—	—	—	—	95	—	—	—	—	—
Пом. селян . . .	131	129	111	90	—	96	110	105	118	116
Чинш. шляхти не мали ґрунтів . .	13	13	13	13	13	13	13	13	13	12
Халупн. і ремісн. .	70	53	95	83	82	68	104	106	107	93
Міщан-Євреїв. . .	78	99	106	116	106	104	—	120	118	108
Разом . . .	292	291	323	302	296	281	—	344	356	329

Була ще тут група неосідлих так званих коморників, але вона була незначна і осад не мала, а жила в «сусідах».

Порівнюючи з кінцем XVIII ст. населення на початку XIX ст. зростає. 1806 року проти 1795 р. воно зросло більше як на 12,6%. Але коли взяти окремі соціальні групи, то ми побачимо, що помітна тенденція до підупаду селянського-хліборобського елемента, та підсилення єврейського населення. Коли ми виділимо ремісників окремо, то також буде помітно їх зменшення. Отже ми рахуємо, що треба розглянути рух окремих соціальних груп населення, характеризуючи їх економічний стан і взаємовідношення. Почнемо з міщан.

До міщан переважно належали євреї. Вони становили 86% міщанського населення, решта—14% належала іншим національностям, тут були Українці, Німці, Греки та інші ²⁾. Заселяючи місто Євреями, Прот Потоцький надав їм різні пільги, допомагав коштами, будівельним матеріалом, звільняв на два роки від податків тих, хто своїм коштом будував будинки. Вся економічна політика мажнота що-до Євреїв, як і значної частини поміщиків Правобережжя того часу, що в широкому розмірі будували міста й містечки на своїх маєтках, зводилась до того, аби як можна більше привабити торговельного населення—Євреїв. Цю політику продовжують і адміністратори ямпільського маєтку, надаючи Євреям різні торговельні пільги. Так, із постанови ямпільського повітового суду від 5 листопада 1800 р. ми довідуємось про такі пільги: «Прот Потоцький при заведенні м. Ямпольа назначал для строящихся своим коштом льготы на два года, когда брали материалы господские, тем менее

¹⁾ Для досліду цього розділу джерелом були інвентарі, які знаходяться в архівній справі ямп. пов. Суду № 53.

²⁾ Вони в нас в загальній таблиці увійшли під рубрикою ремісників і халупників; їх було біля 15 дворів.

льготы были назначены яко во всех местечках Побережских таковое обыкновение, что все строящиеся увольняются от всех господских податей и повинностей». Далі за адміністратора Ужевського надаються ще торговельні пільги «после постройки домов разрешается 2 года право шинковать, продавать водку, пиво и вино без всякого за оных платежа по 50 ведер ежегодно», тоді, як для інших за право шинкування був встановлений акциз на користь володільця міста по 4 злот. за відро.

Далі Євреям-купцям і орендарям надавалось право монопольної торгівлі в місті. Умови ці сприяли розвитку цього стану населення.

Про економічний стан точних відомостей ми не маємо. Для визначення заможности можуть бути дані про забезпеченість будівлями. Ці-ж дані дають нам до деякої міри уяву і про рух цієї групи людности.

Роки	1795	1797	1798	1799	1801	1802	1804	1805	1806
Мали будівлі: кам'яні . .	23	19	19	20	24	25	25	23	22
Дерев.	27	15	16	30	27	27	26	25	29
Халуп	28	65	71	66	55	52	69	70	57
Разом	78	99	106	116	106	104	120	118	108
Не мали будів.	15	15	30	17	10	15	14	47	49
А всього	93	114	136	133	116	119	134	165	157

Серед єврейського населення, як бачимо, іде зріст забезпечених будинками, причому цей зріст припадає на халупників, що свідчить за те, що в місто прибуває незаможна верства єврейства, яка неспроможна будувати кам'яні будинки. Від 1795 до 1806 р. кількість володільців будинками зросла на 38,4%, кількість халупних збільшилась в 2 рази. Зменшується, починаючи з 1797 і до 1802, кількість господарств, що не мали будівель, вони за інвентарем зазначалися «коморниками», жили в чужих будівлях «в сусідах». Це найменш тривка група, в неврожайні роки 1798—1799 вона покидає місто. Так реєстр недоїмок зазначає, що в ці роки 13 госп. єврейських вийшли з міста за «подаьянием», 2 родини вимерли, а з 1804 р. вона раптово збільшується: більше як в 3 рази 1806 р. проти 1795 р. Володіння кам'яними будівлями не стали. Сама ж наявність кам'яних будинків в м. Ямполі свідчить про те, що тут була значна торговельна група єврейського населення.

В цьому нас переконують також і дані про володіння заїздними будинками.

З загального числа будинків, що належали єврейській людности було заїздних:

Роки	1795	1797	1798	1799	1801	1802	1804	1805	1806
Кам'яних	4	5	3	3	2	2	2	4	4
Дерев'яних	15	14	14	15	15	15	14	14	15
Разом	19	19	17	18	17	17	16	18	19

Що складало майже 25% загального числа будинків, які належали єврейській людности. Далі дані про кількість крамниць і збільшення їх з 1795 до

1806 р. мало не двічі говорить нам за те, що єврейська торговельна буржуазія росте. Ось таблиця, що стверджує це.

Роки	Було крамниць	Роки	Було крамниць
1795	15	1803	20
1801	19	1804	24
1802	20	1806	27

Крім того що року здавалось в оренду ще 7 крамниць панських.

На жаль не зазначено грошовий обіг кожної крамниці. Джерела нам подають лише, кому ці крамниці належали і яким товаром проваджено торгівлю за рік 1795. Про це ми довідуємось з опису, що його зробив Ямпільський городничий з наказу губерніяльного начальника на 23 грудня 1795 р. За цим описом належало різного краму: сукна, холста, камлота, платків, панчо, поясів, шкір, сирцю та инш.¹⁾:

	Штук	Локот		Штук	Локот
Бенциону Ароновичу . . .	146	2555	Мошкові Гершковичу . . .	30	410
Іосю Рабиновичу	316	2360	Мальці Зельмановичовій . . .	71	338
Арону Айзиковичу	349	2338	Буресі Ленеровичевій	102	325
Ейзрілу Волковичу	221	1475	Янкелю Іосовичеві	122	180
Колді Мортковні	247	1465	Мошці Іосовичеві	363	291
Шевелю Кельмановичу і			Шліомі Берніковичеві	268	—
Мошці Іосовичу	311	1351	Абрамкові Гершовичеві	81	178
Арону Ізиковичу	58	1018	Гершку Берковичеві	280	90
Бухемі Сомовичу	233	456			

Серед торговельної буржуазії ми зустрічаємо орендарів, що всі головні статті прибутків ямпільського маєтку, як то шинкову, акцизну пляцову оренду і оренду млинів, бровара, та виноградного саду тримали в своїх руках. З книги контрактів ми довідуємось, що орендарі ці були постійні. Всього таких, що орендували, було біля 15 господарів. Серед них виділяються розмірами капіталів, такі: Сухар Мануїлович, Гершко Кельманович платили за шинкову і міську від 8.000 зл. до 12.000 злот. на рік, Гершко Сербянський за оренду боргів і ведрового платив 5.850 зл., Герцик платив за оренду виноградного саду—3.000 злот., Ейзик Абрамович і Ушер Борухович—орендар млинів—платив 1.100 злот. Були й менші орендарі. Це група монополістів, що тримала в своїх руках всю монопольну панську торгівлю.

До дрібної буржуазії ми зараховуємо шинкарів і дрібних перекупщиків їх тут, як видно з реєстру акциза і мита за 1798, було біля 35 госп., що складало 33% заг. кількості єврейського населення і нарешті тут була єврейська незаможна верства—ремісників, цеб то продукційного населення, вони по інвентарях значаться як халупники.

За інвентарем 1806 року кравецьке ремесло мало 7 госп., шевське—3 госп., кушнірське—2 госп., столярське—1 госп., шклярське—1 госп., різник—1 госп., голярник—1 госп. і булочник—1 госп., а разом—19 господарів, що складає 12% з загальної кількості єврейської людності.

Другу групу населення складала чиншова шляхта. Ця шляхта поселилась тут в різні часи на землі дідица і платила чинш. Про кількість душ її є лише відомості за 1795 р., всього було 79 чол. стати й 72 жіночої стати; дворів всього було 13. Всі вони мали власні будинки й садиби.

Економічний стан їх року 1806 був такий: халупників—5, піших—1, поединків—1, почварних—1, халупники й піший з майна не мали нічого, поєдинок мав 2 коня, 8 овечок, почварний—4 вола, 22 овечки й 83 пня бджіл.

¹⁾ Рукоп. відд. Всен. бібл. УАН, збірка Под. справ № 100, л. 88—93.

Крім того, ми тут ще зустрічаємо майорів, бувш. офіцерів польської армії, що після війни оселялися в маєтку й стали брати в оренду землю та вести орендарське господарство, використовуючи для цього робочу силу безземельних коморників і халупників. Таких орендарів було 4, один орендує 15 шнурів землі, другий—20 шн., третій і четвертий—36 шнурів. Ці майори ще за Пр. Потоцького придбали собі хутори й мали свої власні садиби та виноградники. Не маючи грошей вести скільки-небудь раціональне господарство, вони хижацьким засобом експлуатують орендовану землю. Дехто з них був зв'язан з торговими колами єврейської буржуазії. Так, контракти подають нам відомості, що майор Окіпко орендував в 1803 р. з Хаїмом Іосевичем міський откуп за 8600 злот. Той же Окіпко орендував р. 1802 виноградний садок.

Третю групу населення складали ремісники. Вони мали свою цехову організацію; поселилися за привілеєм Прота Потоцького. В своїй заяві цехмістр шевського цеху Пау пише: «Все цеховые ремесленные люди привилегиею Пр. Потоцкого 1792 г. увольняются от всех личных и инвентарских работ, кроме оплаты денежной, от сторожи дворской и месной, а равно и услуг дворских». Місцеві ремісники, очевидно не були записані в цехи—про це інвентарі нічого не заховали. Кількість і зміна ремісників була така:

Роки	Було ремісників	Роки	Було ремісників
1795	70	1801	5
1796	43	1802	9
1797	53	1803	23
1798	40	1804	36
1799	31	1805	33
1800	31	1806	—

Ця таблиця показує, що ремісники кількостю, з роками, зменшуються. За період з 1795 до 1806 ремісники кількостю зменшилися на 47%, а р. 1806 вони зовсім ніби-то зникають. З'ясуємо, як було розподілено ремесство по окремих спеціальностях. Візьмімо роки, за які джерела нам подають повніші вказівки.

	1795 рік	1799 рік	1806 рік
Шевське ремесство	9	12	3
Кушнірське „	6	6	2
Коновальське „	—	2	4
Ткацьке „	—	3	—
Слюсарське „	—	1	2
Грабарське „	—	1	—
Римарське „	—	—	1
Малярське „	3	—	3
Бондарське „	1	1	—
Різників було	2	4	—
Мирошників „	1	1	—
Інших „	48	—	—
Разом	70	31	15

Найбільше було розповсюджено шевське, кушнірське й ткацьке ремесство. Шевці навіть склали свій окремий цех. Про внутрішнє життя ремісництва, його організацію з архівних джерел нічого не видно. Ремісники землі не мали, а мали лише садиби та халупи, і жили виключно з свого ремесства. Це була нетривка група населення й підчас неврожаю страшенно занепадала. За реєстром, недобору за 1798 та 1799 р. значиться 13 госп., що не можуть заплатити чинша, 2 померло з голоду «с целым домом», а 2 господарі втікли на Слободу.

Причини занепаду ремісництва в цей період були різні. В. Антонович з'ясовує занепад ремісництва на Правобережжі головне тим, що в цей період на ринку з'являються закордонні вироби ремісника ¹⁾).

Це твердження певно вірне й для Ямполя. В крамницях ямпільських ми знаходимо вироби закордонних і польських мануфактур. Крім причин загальних, ще можна вважати причини місцеві. Ремісництво підупадає з причин фіскальних. Ремісник, неспроможний заплатити повинностей, впадає в борги, недоплата що року накопичувалась і це призводило до руйнації. Ремісники руйнувалися, поповнюючи ряди халупників, коморників і піших селян. Панська господарка не дуже опікувалась ремісництвом і зважала на його, тому й не записувала їх ретельно в інвентарі.

Селянське кріпацьке населення складало найчисленішу верству населення Ямполя. Не зважаючи на те, що Ямпіль, при приєднанні до Росії, був повітовим містом, селяни-кріпаки в Ямполі так і залишились підданими й в міщанство не були записані так, як це було й по інших повітових містах Поділля ²⁾. Селянство тут було головною базою панського хазяйства, за його рахунок жив пан і решта людности, а це не могло не відбитися на його економічному стані й змінливості.

Розглянемо спочатку загальний стан селянських хазяйств. Всього селянських хазяйств було:

Роки	Користув. грунтом	Без грунту
1795	131	16
1796	131	27
1797	129	19
1798	111	75
1799	90	72
1800	97	76
1801	95	83
1802	96	68
1803	110	90
1804	105	84
1805	118	94
1806	116	102

З цієї таблиці ми бачимо, що кріпацьке населення, що користувалося грунтом, що-року зменшується, а безгрунтови збільшуються. Про кількість цього населення ми маємо відомості лише за 1795 і 1806 роки. Року 1795 було поміщ. селян 432 чол. стати, а в 1806 р.—393 чол. стати, 360 жінок, а разом 753.

На двір припадало 1795 р. 3,3 чол. стати й 1806 р.—3,3 ч. ст.

Загальна численність пом. селян за 12 років з 1795 до 1806 р. зменшилась на 39 д. чол. стати, або на 9%.

Економічний стан кріпацького населення був такий. Селянським дворам, що фактично користувалися землею, здавалось паном рільничої і сінокосної землі за виключенням садибної 1795 р. 73 вл. 27 мор. (2217 мор.), або 39% з загальної кількості всієї (5850 моргів) землі. Таким чином пересічно припадало на двір 17 моргів, а на кріпацьку душу—5,1 мор. землі.

Ці дані не дадуть нам ще певного уявлення про забезпеченість землею, коли ми не розглянемо, як земля розподілялась між окремими групами селянських хліборобських господарств. По кількості робочого скоту визначався учасок землі: так, почварний отримував 48 морг., потрійний—36 морг., паровий—24 морга, поєдинковий—12 морг., і піший—9 морг. Сюди входила вся земля сінокосна, рільнича та інша. Самі селяни так характеризували забез-

¹⁾ В. Антонович, О промышленности Юго-Зап. Края XVIII ст. Зап. юго-зап. рус. Георг. О-ва, т. I сс. 190—191.

²⁾ Дело под. губ. Правления за 1800 г. № 712.

печенність землею перед слідчою комісією 1804 р. «одни терпят недостаток, другие пользуются с избытком, сие происходит от того, что между нами по экономическому правилу надлежащим образом земля выделена неравномерно».

Далі для більш яскравого уявлення про стан окремих селянських груп, візьмо дані 1806 р. й порівняємо їх з даними 1795 р. у відсотках до загальної кількості селянських господарств і землезабезпеченості.

	1795 р. %/о		1806 р. %/о	
	Число господарств	Належало землі	Число господарств	Належало землі
Піших	59,2	31,2	27,8	12,4
Поєдинкових	4,6	3,2	14,8	8,8
Парових	23,9	33,6	42,6	50,7
Потрійних	3,9	8,1	8,7	15,5
Почварних	8,4	23,9	5,2	12,4

Домінує середня група, як по кількості господарств, так і по забезпеченості землею. Всього господарств цієї групи поєдинкових і парових нараховувалось 57,4%, належало їм землі 59,5% всієї селянської земельної площі. Ясно, що цей зріст йшов за рахунок крайніх груп піших, почварних і потрійних, що обтяжені повинностями (дивись розмір повинностей) значно в більшій мірі, як поєдинкові та парові й через це занепадали. Господарство середньої групи міцніше трималося через те, що господарство його в той час носило менше товарний характер.

Подивимось тепер, як селянські хліборобські господарства були забезпечені худобою. Повні відомості ми маємо лише що-до забезпечення робочою худобою. Вони такі:

Роки	Ковей	Волів	Разом	Пересічно на 1 хлібн. господ.
1795	7	124	131	1
1796	3	139	142	1
1797	—	143	143	1,1
1798	—	100	110	1,1
1799	1	100	101	1
1800	1	103	104	1,07
1801	5	58	63	0,66
1802	1	88	89	0,92
1803	3	119	122	1,1
1804	1	127	128	1,19
1805	1	137	138	1,17
1806	22	162	184	1,58

Кінь, як робоча худоба, ще мало вживається. Очевидно його вживали для візного промислу. Переважною робочою силою є віл. В цій таблиці нам кидається в очі занадто мала забезпеченість робочою худобою.

Щоб дати повну картину забезпеченості худобою в тому числі й робочою, ми візьмо дані інвентаря за 1806 рік, які подають нам що-до цього повні відомості.

Всього худоби за інвентарем 1806 р. було 1011 голів. З робочої худоби 184 голови (18 кон.+158 волів). Крім того було 165 корів, всього великої худоби—349 голів. З молодой й дрібної було бичків—45 і овечок—625 шт.

На 1 господарство пересічно припадало:

Робочої худоби	1,58	голови
Великої „	3	„
Дрібної „	5,99	„

Ці пересічні цифри кажуть нам за те, що так робочої як і великої худоби було мало. Відношення різних груп господарств за кількістю худоби буде таке:

I. З робочою худобою:

	Без роб. худоби	Зі всяк. дріб. худобою	з 1 гол.	з 2 гол.	з 3 гол.	з 4 гол.	з 5—6 й більш	Разом
	31	3	11	58	4	7	2	116
у %/о	26,7	2,6	9,5	50	3,4	6,1	1,7	100

II. З великою худобою:

	Загальна кільк. госп.	з 1 гол.	з 2 гол.	з 3 гол.	з 4 гол.	з 5—10 г.	з 11 й більше
	116	11	22	21	25	19	2
у %/о	100	9,4	19	18,1	21,6	16,4	1,8

Перша таблиця подає нам такі дані: зовсім не забезпечені робочою худобою—26,1%, слабо забезпечених (з 1—2 гол.) і дрібн.—62,1%, середньо забезпечених—9,5% (з 3—4 гол.) і добре забезпечен.—1,7% (5 і більше гол.). Забезпеченістю робочою худобою домінує група слабо забезпечених. Цікаві дані подає нам друга таблиця про забезпеченість великою худобою. Вона трохи зм'ягшує тяжкий економічний стан селянства. Розподіл господарств за забезпеченістю великою худобою такий: слабо забезпечених—28,8%, середньо забезпечених—40%, добре забезпечен.—18,2%. Домінує середня група забезпеченістю великою худобою.

Нарешті, на закінчення економічного стану селянства розглянемо його розшарованість з 1795 до 1806 р. Для цього візьмемо дані інвентаря 1795 р. й зробимо порівняння з інвентарями наступних років по окремих групах селянських господарств, причому плюс + зазначає збільшення, а мінус — зменшення відповідної групи на кількість господарств проти 1795 року.

	Р о к и											
	1795	1796	1797	1798	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806
Халупники	55				- 3	- 1	+22	+ 4	+26	+14	+19	+23
Коморники	16	+14	+ 3	+ 4	+ 4	+ 6	+10	+ 7	+ 7	+ 5	+ 4	+ 8
Піші	77	+ 4	- 9	-14	-20	-34	-20	-35	-26	-28	-26	-47
Поєдинкові	7	+ 1	+ 3	+ 6	+ 8	+ 5	+ 9	+ 6	+ 5	+ 5	+ 7	+14
Парові	29	+ 5	+ 5	- 4	- 9	- 7	-14	+ 1	+ 7	+ 7	+10	+20
Потрійні	7	- 4	- 5	- 7	- 5	- 5	- 6	- 1	- 7	0	- 2	+ 3
Почварні	11	+ 4	+ 4	- 1	- 3	- 3	- 5	- 4	-	- 1	- 2	- 5

Аналізуючи ці дані ми приходимо до висновків, що на протязі 12-х років занепадають потрійні, почварні й піші, перші дві групи з причин фіскальних, зубожіють і переходять в розряд подвійних і поєдинків, а другі, що не мають робочої худоби, як маломощні господарства, не можуть втримати ґрунта,— переходять в розряд халупників, коморників, поповнюючи ряди безґрунтових і лише незначна частина підноситься до поєдинків.

Коморники, починаючи з 1796 до 1800 р. збільшуються, а з 1801 до 1803 р. іде зменшення, далі знов збільшення. Збільшення 1796—1800 р. іде

за рахунок зменшення селян, що посідали ґрунта. Контингент халупників росте за рахунок підупаду ґрунтових селянських господарств.

Дальнішого руху населення й його економічного стану нам не вдалося прослідкувати за відсутністю в нашому розпорядженні даних. Є лише випадкові дані про число дворів і душ населення за 1826 й 1836 р. з 2-х частин м. Ямполь, що належали Матвію Добржанському. За інвентарями 1826 й 1836 р. рух населення можна уявити так:

	1826 р.			1836 р.		
	Дворів	В них душ:		Дворів	В них душ:	
		Чоловік.	Жінок		Чоловік.	Жінок
Селян-кріпаків	113	303	277	111	291	260
Селян в дух. сказк. записан.	2	3	8	—	—	—
Селян вільних	8	21	19	5	—	—
Шляхти й чиновн.	78	—	—	59	—	—
Євреїв	132	—	—	146	—	—
Фабрикантів ¹⁾	10	18	21	—	—	—
Був. солдат	55	—	—	70	—	—

В ямпільському маєтку підупали заможніші верстви селянства та ремісництво, як продукційні сили, а натомість підсилилась єврейська й взагалі торговельно-капіталістична група населення та зросла кількість пролетаризованої селянської людности. Причини цього були економічні, але разом з тим знеслили продукційні сили заможного селянства й ремісництва входило в політику панської верстви на протязі всієї першої чверті XIX ст. за для власного накопичення та зародження пансько-власницького господарства в формі аграрно- й почасті навіть індустріально-промислової.

¹⁾ Це будуть ремесники-панчішники. Крепацька політекономія в рубрику фабрикантів записувала і ремесників.